

**ВАСИЛЬ
ІВАНИШИН**

**ЯРОСЛАВ
РАДЕВИЧ-ВИННИЦЬКИЙ**

**МОВА
і
НАЦІЯ**

Василь ІВАНИШИН,
Ярослав РАДЕВИЧ-ВИННИЦЬКИЙ

МОВА І НАЦІЯ

Тези про місце і роль мови
в національному відродженні
України

Видання четверте, доповнене

Дрогобич
«ВІДРОДЖЕННЯ»
1994

У наш час у світі спостерігається масове зацікавлення мовними проблемами. Буквально вибухового характеру воно набуло в Україні, особливо у східних її регіонах. Люди свідомо чи, здебільшого, інтуїтивно відчувають життєву важливість вирішення цих проблем для перспектив національного розвитку.

Численні публікації на мовну тематику в пресі мають переважно полемічний, агітаційно-величальний чи безадресно-звинувачувальний характер. Принагідні і фрагментарні у своїй масі, часто перенасичені плаксивою емоційністю та обережною поблажливістю, вони не надто сприяють формуванню свідомого патріотизму й активної позиції в питаннях національно-мовного буття. Певній частині публікацій властива псевдонауковість, нерідко в отруйному поєднанні з антиукраїнським підтекстом.

Пропонована праця в лаконічній формі тез широко висвітлює мовознавчу проблематику, пов'язану із суттю, роллю та функціонуванням мови в суспільстві, розкриває механізм денационалізації народу на мовному ґрунті, подає науковий матеріал, необхідний кожному громадянину для вироблення мовознавчого світогляду, належного ставлення до рідної та інших мов.

Вона допоможе читачеві визначити своє місце в боротьбі за утвердження української мови, за національне відродження.

Адресована членам Товариства «Просвіта», учителям, студентам, усім, кому не байдужа доля рідного народу і його мови, хто цікавиться гуманітарними науками.

За загальною редакцією Я. Радевича-Винницького

Василь Іванишин, Ярослав Радевич-Винницький.

1 19 Мова і нація. — Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1994. — 218 с.

ISBN 5-7707-5898-8

Пропонована праця в лаконічній формі тез широко висвітлює мовознавчу проблематику, пов'язану із суттю, роллю та функціонуванням мови в суспільстві, розкриває механізм денационалізації народу на мовному ґрунті, подає науковий матеріал, необхідний кожному громадянину для вироблення мовознавчого світогляду, належного ставлення до рідної та інших мов.

ББК 81.2УКР

© В. Іванишин, 1994
© Я. Радевич-Винницький, 1994
© «Відродження», 1994

ISBN 5-7707-5898-8

Від видавців

У дні серпневого неоліберальницького путчу 1991 року ми похапцем забирали мало не з-під друкарської машини примірники другого видання «Мови і нації», аби встигнути заховати хоч частину накладу. Вже надходили розпорядження друкарням «подати по адресам раніше діючого перечня» контрольні примірники всього, що друкувалося без дозволу «облліту» (компартійної цензури). Видавничі права, одержані від демократичної влади на Львівщині, путчистами анулювалися.

Дякувати Богу, колесо історії зупинити не вдалося. Читачі отримали весь наклад другого видання. Проте і його виявилось недостатньо. Тому невдовзі з'явилося суттєво розширене третє видання. Але ні зацікавлення темою, ні попиту на книжку воно не спинило.

Презентуємо всім зацікавленим четверте, оновлене і значно доповнене видання «Мови і нації». Сподіваємось, що читачам знадобляться й наступні видання нашої книжки, позаяк процес українського національного Відродження наростає.

Передмова до четвертого видання

Останніми роками про українську мову з'явилося понад 300 пісень. Уже цей факт свідчить про те, як ставиться наш народ до своєї мови. Видається, що українці мають не тільки більше пісень, ніж будь-який інший народ у світі, але й найбільше пісень про мову. На жаль, наукових та науково-популярних праць про українську мову останніми роками майже не виходило.

А потреба в таких книжках відчувається неабияк. Свідченням цього є доля пропонованої праці. Її четверте видання покликане до життя попитом, який аж ніяк не вдовольнили три попередні видання, що вийшли масовим накладом.

Книжка дедалі ширше використовується як посібник у школах і вузах. У масового читача зростає зацікавленість нею у зв'язку із запровадженням "Закону про мови в Україні", проблемами українізації (дерусифікації) та спротиву цьому процесові, зокрема під виглядом вимоги державної двомовності, що на практиці означає намір увіковічити російську одномовність в Україні.

Ще одна причина зацікавлення книжкою — це нестримний процес національного самоусвідомлення українців, їхнє прагнення глибше і ширше пізнати свою історію, культуру, ментальність, ключем до яких є рідна мова.

Національне самоутвердження, бажання зайняти належне місце серед народів світу неможливе без подолання комплексу меншовартості. Не можна погодитись із упослідженим становищем рідної мови, зневажливим трактуванням її чужинцями на основі фальсифікацій та псевдонаукових теорій.

Народ відчуває ненормальний стан справ із його мовою, інтуїтивно прагне змінити його на краще. Тому й тягнеться до кожного видання, яке може прислужитися йому в цьому, прислухається до слів політиків національно-демократичного спрямування. Деякі з них, однак, вважають, що мовні проблеми в Україні вже розв'язані або що зараз не до мови, оскільки "політика сьогодні — це передусім економіка". А мова, звісно, негайних прибутків не приносить.

Противники ж української мови, тобто вороги української національної ідеї, часу не гають. Вони усвідомлюють, що боротьба за державність української мови — це боротьба за державність української нації.

Ми теж усвідомлюємо своє місце у цій боротьбі і сподіваємось, що і це, четверте, видання нашої книжки ляже цеглинкою у величну споруду української державності.

Передмова до третього видання

Із нервовим прискоренням рухається час у кінці ХХ століття. Змінюється політична карта світу, відходять у небуття донедавна всесильні доктрини, знову стає вартісним те, що вважалось пережитком минулого і як таке зневажалось та переслідувалось тими, хто видавав себе за уособлення прогресу і підганяв інших до “світлого майбутнього”.

Нівельовані та уніфіковані цивілізацією, люди світу починають гарячково шукати своїх етнічних коренів, витоків своєї культури і духовності, без яких загроза перетворення людини на біоробота стає чимраз очевиднішою, а безсенсовність існування — відчутнішою.

Остаточно втрачають кредит довір'я концепції та теорії про історичні і неісторичні, державні і недержавні, передові і відсталі народи. “Неісторичні” стають історичними, “недержавні” здобувають державність, “відсталі” за незначний для історії відрізок часу наздоганяють, а іноді переганяють “передових”. І в усьому цьому відчувається нездоланна воля до свободи. Природно, що не у всіх

народів вона виявляється одночасно і з однаковою силою.

Черговий раз, після незліченних жертв і втрат, піднімається з колін народ Русі-України. Фізично почотвертований, на третину яничаризований, наполовину манкуртизований, поголовно зневажений — він здіймається на повен зріст, щоб “у народів вольнім колі” знову оголосити на весь світ: “Ще не вмерла Україна!”

“Ще не вмерла і не вмере!”

Бо живе наша мова. Отже, живий наш дух, жива наша пісня, наша історія, наша єдність і одність.

Живе наша мова — і з нами наші князі і гетьмани, наші письменники і вчені, наші державники і збройні оборонці.

Живе наша мова — і з нами 15-мільйонна діаспора.

Живе наша мова — і наш голос звучить у вселенському хорі народів.

Бо наша мова — це наша релігія, наша держава, наша минувшина, наша надія, наше майбутнє.

Бо наша мова — це ми, українці, — добрий, чесний, працьовитий народ, що тисячоліттями живе на берегах Дніпра і Дністра, там, де була колиска індоєвропейських народів, де сформувався тип білої людини.

Бо наша мова — це наша пісня, а народ, котрий має таку пісню, не здатний чинити неспровоковане зло іншим народам.

Отож, не лише клянимося в любові до рідної мови, не лише плачмо над її долею, а працюймо для

неї, вивчаймо, заглиблюймося у її походження й історію, поширюймо, пропагуймо її.

Пізнання мови — це пізнання народу, його ества, його душі, його витоків та історичних шляхів— усього того, чим народ цікавий для інших народів. Адже народи, як і окремі люди, виявляють інтерес і повагу лише до того, хто являє собою особистість— своєрідну й неповторну. Годі розраховувати на пошану інших тому, хто не має поваги сам до себе. А хіба втрата рідної мови, зневага до неї не є виявом утрати своєї гідності?

Переліченим та подібним питанням присвячена наша книжка, яка вперше вийшла 15-тисячним тиражем у 1990 році. Ми хотіли сказати в ній якомога більше в щонайстислішій формі: не пора була на великі книжки.

Проте зацікавлення в Україні національно-мовними питаннями, причому не тільки серед українців, не згасає, а в окремих регіонах навіть наростає. Про це певною мірою свідчить швидкість, з якою розійшлися два попередні видання “Мови і нації”, та кількість замовлень на її придбання. Це й спонукає нас видати книжку втретє.

Вона суттєво розширена за рахунок розділу “Лінгвоцид” та блоку розділів історичного характеру. Потреба в цих розділах підказана нам читачами. Внесено корективи і доповнення, обумовлені змінами в політичній ситуації, котрі відбулися після другого видання книжки.

Один із найвидатніших українських учених сучасності пише, що необхідність плекання української мови в ХІХ столітті мотивувалась потребою

просвітити народ, а в ХХ столітті — романтичним інтересом до мови як вияву народної душі, скарбниці національної культури, найістотнішої ознаки нації, її прапора, хоча “За нормальних умов мова не потребує мотивації” (Юрій Шевельов. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус. — Сучасність, 1987, с. 260-262).

Це правда, як є правдою те, що людина не помічає свого серця, поки воно не почне боліти, і мало хто вживає ліки на здорову голову. На жаль, і нинішні умови в Україні ще далекі від нормальних. Українська мова і нині потребує мотивації, бо чаша терезів ще остаточно не перехилилась у її бік.

“Вік науки й технології” зовсім не припинив, а, навпаки, прискорив занепад української мови і з нею всього того, що робить народ наш українським не лише за географічною ознакою. Уповільнення розвитку й деградація мови відбувались аж ніяк не тому, що вона виявилась неякісним товаром на ринку мов і втратила конкурентноздатність. Усе це не лише мотивувалось і стимулювалось, а й усякими способами “втілювалось у життя” з сатанинською послідовністю і настирливістю.

Як би не назвати те, що робить українців українцями,— дух народу, національний характер, ментальність нації чи ще як, — ясно, що воно якнайтісніше пов’язане з рідною мовою народу. Ясно й те, що мову нищать не з якоїсь лінгвоксенофобії — ненависті до чужих мов, а щоб носій цієї мови втратив своє “я” і розчинився в іншому народі.

З огляду на це і раціонально-об'єктивний, і емоційно-поетичний, і прагматичний, і містичний і будь-який інший підхід українця до своєї мови не може не включати народозахисної компоненти. Це буде доти, доки існуванню нашої мови, отже і нації, загрожуватиме небезпека. Книжка "Мова і нація" написана з метою протидіяти цій небезпеці.

Липень, 1992

Автори

Передмова до другого видання

Шановний читачу! Якщо Ви взяли до рук цю книжку, значить, Ви людина не байдужа. Однак Ваша зацікавленість може мати два спрямування: позитивне і негативне. Залежно від цього Ви почнете читати її або з обуренням відкинете.

Та перед тим, як зробити це, спробуйте задуматись над такими питаннями:

— Чому немає жодної релігії, жодної ідеології, творці яких не ставили б на одне з чільних місць проблему мови, слова?

— Чому найвидатніші політики різних часів і епох знаходили час на мовні проблеми (фараон Псамметіх, Гай Юлій Цезар, Карл Великий, Йосиф Сталін...)?

— Чому епоха Європейського Відродження почалася з "Божественної комедії" Данте Аліг'єрі — першого твору, написаного уже не інтернаціональною офіційною латиною, а живою народною мовою італійців?

— Чому перші європейські академії виникли саме для унормування, ушляхетнення національних

мов, що ставали основою нової, національної культури?

— Чому в переважній більшості випадків усяка експансія, завоювання, окупація мають за мету знищення рідної мови місцевого населення?

— Чому вважали за необхідне в новій державі Ізраїль воскресити давньоєврейську мову (іврит), що була мертвою понад дві тисячі років, а не діяли згідно з холуйсько-приреченим “так уже історично склалося”?

— Чому сказав апостол: “Коли я молюся чужою мовою, то уста мої моляться, а серце спить”?

— Чому всі національні рухи починаються з боротьби за рідну мову і на їхніх знаменах написані лінгвістичні гасла?

— Чому деякі наші сусіди вважають за потрібне для себе говорити, що немає української мови, а є мова малоросійська, галицька, русинська, рутенська, карпаторусинська, лемківська тощо?

— Чому провідники стародавньої Греції, закликаючи народ на боротьбу проти перської навали, говорили передусім про необхідність захисту землі і мови?

— Чому за свідченням газети “Известия” (1.01.91), проживши життя в національних республіках, деякі навчилися тільки мовчати мовами корінних націй?

— Чому людина, що розмовляє російською мовою, — росіянин, людина, що розмовляє польською, — поляк, а людина, що розмовляє українською, — “націоналіст”?

— Чи завжди “хай слово мовлене інакше, та суть в нім наша зостається” (П. Тичина)?

— Чи справді багатомовність світу є гальмом на шляху прогресу людства, а рідна мова — перешкодою в розвитку особистості й нації? І чому так не вважають японці, шведи, голландці, італійці та сотні інших народів?

— Чи дійсно нема іншого способу підняти престиж (і “велич”) своєї мови, як принижувати, витісняти, а то й просто забороняти інші мови?

— Чому відомий правозахисник С. Глузман, киянин, вивчив українську мову не в Києві, а в концтаборах? (“Україна”, 1990, № 33, с. 15).

— Чому втрата мови веде до зникнення народу?

Таких “чому?” можна було б поставити ще не один десяток. Однак достатньо й наведених, щоб збагнути, наскільки важливими є мовні питання для буття нації і для життєдіяльності людини, наскільки глибоко проникають вони у сфери позамовні — у політику, економіку, культуру...

Розуміння передбачає наявність знань. Тому в своїй книжці ми ставили собі за мету висвітлити найактуальніші проблеми існування та функціонування мови в суспільстві і дати читачам той необхідний теоретичний мінімум, який потрібний для вироблення мовного світогляду — системи знань про мову, а не просто суми випадкових відомостей про неї. Тому автори сподіваються, що з належною увагою будуть прочитані й осмислені і ті розділи, які вимагають посиленої роботи думки. Їх теоретична складність, яку ми намагалися звести до мінімуму, мусить бути освоєна — для

вироблення тієї бази, з якої можна самостійно аналізувати і трактувати численні мовні та суміжні проблеми, що з ними щоденно стикає людину життя.

Перше видання книжки викликало чимало схвальних рецензій, у тому числі за рубежем, відгуків і багато листів, за які автори щиро вдячні читачам.

Книжка вже “працює”. Її використовують у вузах і в школах, в осередках ТУМу ім. Т. Шевченка “Просвіта”, її передруковують у газетах, вона обговорюється на засіданнях методичних об'єднань учителів-словесників, за її матеріалами проводяться вікторини, оформляються навчальні стенди тощо.

Що ж до зауважень читачів, то вони зводяться передусім до обмеженості тиражу, труднощів із придбанням книжки, особливо за межами України, та надмірної стислості викладу деяких питань і відсутності ілюстративно-пояснювального матеріалу.

Декілька закидів стосуються того, що в книжці немає посилань на класиків марксизму-ленінізму, хоча в ній буцімто наявні їхні твердження. Ідеться про комунікативну функцію мови (“Мова є найважливіший засіб людського спілкування” — В.І.Ленін) та про зв'язок мови з мисленням (“Мова є безпосередня дійсність думки”, “практична... дійсна свідомість” — К.Маркс і Ф. Енгельс).

Не заперечуючи ні слушності цих положень, ні, тим більше, не ігноруючи імен діячів комуністичного руху, мусимо, проте, відзначити, що аналогічні думки висловлювали як античні, так і

середньовічні вчені—за тисячу й більше літ до появи відомих нашим критикам висловлювань.

Ось як, наприклад, писав Аврелій Августин, відомий як Августин Блаженний (354-430 рр. н.е.): “Те суб'єктивно розумне, що існує в нас, тобто те, що розумом обдароване і розумно-об'єктивно творить чи керується ним, пов'язується певними природними узами спілкування з тими, з якими у неї цей розум спільний. Але оскільки людина не могла б установити надійного спілкування з людиною, якщо б вони між собою не розмовляли і таким чином не передавали одна одній свої почуття і думки, то це суб'єктивно-розумне знайшло потрібним позначити предмети словами, тобто певними звуками, які служать знаками, так щоб люди, які не можуть відчувати душі один одного, користувались для встановлення між собою взаємних зносин почуттям, як би перекладачем”.

А Симеон Новий Богослов (XII ст.) повчав: “І власний твій дух, або душа твоя, вся є в усьому розумі твоєму, і весь розум твій — у всьому слові твоєму, і все слово твоє — в усьому духові твоєму, нероздільно і незливанно”.

Таким чином, твердження про важливість комунікативної функції мови та зв'язок з мисленням давно стали загальниками, і когось цитувати — означало б усього-навсього доводити, що і йому ці думки були відомі. Разом із тим це було б свідченням, що аналогічні думки інших учених авторам книжки невідомі або що вони віддають перевагу одним із багатьох, причому не першим і не найоригінальнішим.

І на закінчення — стосовно інших зауважень. Наше видання не є підручником чи монографією. Тому не можемо відмовитись від форми лаконічних тез, однак, враховуючи побажання читачів, певною мірою розширюємо деякі розділи, трактування окремих проблем, дещо збільшуємо кількість цитатій.

Червень, 1991

Автори

Вступ

Нація — це найвища форма організації суспільства, яку дотепер виробило людство на шляху поступу. Саме в нації, передусім державній, створюються умови для повного розкриття життєвих сил і можливостей окремої людини. Чи можна уявити собі, наприклад, Данте, Леонардо да Вінчі, Гарібальді, Верді без італійської нації чи італійську націю без них?

Нація, як і будь-яка інша спільнота людей, не може ні сформуватись, ні існувати без спілкування її членів, без збереження ними історичної пам'яті, надбань духовності, самоусвідомлення, без ідентифікації — відчуття приналежності до цієї спільноти. Універсальним засобом здійснення всього цього є мова. Вона забезпечує єдність, функціонування і розвиток національного організму в просторовому та часовому вимірах.

Мовні проблеми є актуальними в будь-якому суспільстві. Особливо гостро вони відчуваються в поліетнічних утвореннях, де переплітаються з економічними, соціально-політичними, національни-

ми, релігійно-конфесійними інтересами націй, на-родностей, племен.

XIX-XX століття — епоха великого пробуджен-ня і самоусвідомлення народів. Новітня історія свідчить, що фундаментальні, доленосні проблеми свободи, незалежності, суверенітету, прав людини не можуть бути вирішені без уладнання мовних питань. Мало того — саме з боротьби за мову зде-більшого починається боротьба народів за свої права.

Ось уже два століття ведеться свідомо боротьба за мову в Україні. Протягом цих сімдесяти трьох тисяч днів мало коли світило лагідне сонце і йшли благодатні дощі над нашою мовною нивою. Не за-вжди було на ній багато трудівників, а ті, що були, не завше працювали ревно. Не дивина, що густо поросла вона бур'янами, що не всі її ділянки зе-леніють, що чималими місцями вона не тільки ви-топтана, але й заасфальтована.

Чого тільки не застосовували губителі нашої мо-ви! Ї офіційно забороняли (укази Петра I, Валу-євський циркуляр, Емський указ, політика міжво-єнної Польщі), і оголошували неіснуючою чи при-думанною німцями, і вважали діалектом російської чи, відповідно, польської мови, і тримали в мовних гетто, і оцінювали як “хлопську”, “колхозну” чи навіть “курдупельну”, і підлаштовували її під іншу мову з метою прискорення їх злиття в ім'я світ-лого майбутнього всього людства, і прославляли її “небувалий розквіт” завдяки дружнім впливам, — а вона таки живе. “Не вмирає душа наша!” Не вмирає. Тому що не в той бік дмуть вітри історії,

не туди спрямована дія об'єтивних законів розвит-ку людства. Поступ суспільства забезпечується всебічним розвитком його членів, поступ людст-ва — розвитком націй і народностей.

Однак суспільні закони діють не самі собою, а через вчинки людей. Майбутнє належить тим, хто здатний усвідомити об'єктивний хід історії й ор-ганізувати відповідно до нього свою діяльність. Це стосується як окремих людей чи їх груп, так і на-цій у цілому.

Боротьба за українську мову, що останніми ро-ками набула масового характеру й одержала орга-нізаційне оформлення у вигляді Товариства укра-їнської мови ім. Т.Шевченка (ТУМ) “Просвіта”, породжена не тільки дією внутрішніх, національних процесів, а є виявом загальносвітових тенденцій.

До праці на ниві рідної мови приступили сотні тисяч людей, згуртованих ідеєю національного відродження. Однак, попри все бажання прислу-житися справі української мови, не кожен знає, де і як докласти своїх зусиль. Свідомо боротьба, ці-леспрямована праця потребують знань, які були б надійним фундаментом для цієї діяльності і живи-ли віру в її доцільність.

Метою пропонованих тез є ознайомлення широ-кого кола читачів, передусім членів ТУМ, з осно-вами мовного світогляду, з різноманітними питан-нями, що виникають на мовному ґрунті в суспіль-стві, зі значенням рідної мови в життєдіяльності народу й окремої людини.

Автори свідомо обрали форму тез, щоб у стис-лому, концентрованому вигляді охопити якомога

більше важливих для життя нації та її відродження мовних проблем і окреслити їх суть.

Сказано ж бо: “Пізнайте істину — і вона порятує вас”.

І. ЛІНГВОЦИД

Прикметно, що чисельність росіян за останнє століття зросла втричі, зокрема й за рахунок асиміляції (1897 року було 55 млн., 1959 року — 114 млн., 1989 року—145 млн.), тоді як українців залишилося майже стільки, скільки було. (...). За століття частка українського населення в країні (Росії — СРСР) зменшилася майже наполовину. Не згадую вже часів Переяславської угоди, коли українців було значно більше, ніж росіян.

В. Радчук

“...На Україні навіть доходило до того, що під загрозою була українська мова — велика мова великого народу”.

М.Горбачов

Як же так сталося, що до багатого каткування української мови, бажання вбити її, Солженіцин залишився цинічно-байдужим, навіть більше — схильним видати культурно-духовний геноцид за короткочасний курйоз?

П.Кононенко

І. Лінгвоцид (мововбивство) — це свідоме, цілеспрямоване нищення певної мови як головної ознаки етносу — народності, нації. Лінгвоцид спрямовується в першу чергу проти писемної форми мовлення. Кінцевою метою лінгвоциду є не геноцид, тобто фізичне винищення певного народу, а етноцид — ліквідація цього народу як окремої

культурно-історичної спільноти, винародовлення етносу.

2. Лінгвоцид є передумовою масової денаціоналізації та манкуртизації: без нього неможлива втрата народом історичної пам'яті, етнічного імунітету, національної самототожності, а без цього, своєю чергою, не може відбутись асиміляція — поглинання одного народу іншим. Ось чому поневолювачі ніколи не забували про необхідність нищення мови поневолених народів.

3. Лінгвоцид мав і має місце фактично в усіх поліетнічних утвореннях, багатонаціональних державах, де стикаються інтереси панівного і поневолених народів. Форми лінгвоциду можуть бути жорстокими чи поміркованими, відвертими чи закамouflьованими, однак це не міняє ні суті, ні кінцевої мети лінгвоциду.

У стародавній Індії носії неарійських мов не мали надії вибратись із нижчих каст; у Китаї, щоб зайняти хоч найнижчу посаду, треба було скласти іспит з ієрогліфічного письма, і хто не знав китайської мови, не мав у житті найменших шансів.

В окупованій іспанськими фашистами Каталонії один із перших заходів режиму Франко стосувався каталанської мови. Було заборонено викладати цю мову в школах і вузах, публікувати нею газети, журнали і книги, правити Службу Божу, листуватись, розмовляти в робочий час, називатись каталанськими іменами, вживати рідні географічні назви, у тому числі слово Каталонія.

4. У науковому світі вважалось, що каталанська мова — найбільш значна із європейських мов, яка не є офіційною мовою незалежної держави. Українську ж мову, носіїв якої більше, ніж носіїв усіх мов Іспанії (кастільської, галісійської, каталанської, баскської) разом узятих, за давньою звичкою чи з кон'юнктурних міркувань до уваги не брали.

5. Лінгвоцид щодо української мови має довгу історію, сторінки якої рясніють підступом, погордою, нахабством, лицемірством поневолювачів та щедро політі сльозами і кров'ю їхньої жертви — нашого народу. Торкнемось лише окремих сторін та епізодів цієї історії.

6. Лінгвоцид через заборону мови чужою державою (Церквою).

— 1690 р. Собор російської православної Церкви осудив “кієвскія новыя книги” С.Полоцького, П.Могили, К.Ставровецького, І.Галятовського, Л.Барановича, А.Радивиловського та інші, наклавши на них “проклятво и анафему, не точію сугубо и трегубо, но и многогубо”.

— 1720 р. Указ Петра I про заборону друкувати в Малоросії будь-які книги, крім церковних, які необхідно “для повного узгодження з великоросійськими, з такими ж церковними книгами справляти..., щоби ніякої різниці і окремого нарiччя в них не було”.

— 1753 р. Указ про заборону викладання українською мовою в Києво-Могилянській академії.

— 1769 р. Заборона Синоду Російської православної Церкви на друкування та використання українського “Букваря”.

— 1784 р. Переведення викладання у Києво-Могилянській академії на російську мову.

— 1786 р. Київський митрополит С.Миславський наказав, аби в усіх церквах дяки та священники читали молитви і правила службу Богу “голосомъ, свойственнымъ російскому наречію”. Те ж саме було заведено і в школах України.

— 1789 р. Розпорядження Едукаційної комісії Польського сейму про закриття руських (українських) церковних шкіл та усунення з усіх інших шкіл руської мови.

— 1808 р. Закриття Руського інституту Львівського університету, на двох факультетах якого (філософському і богословському) низка предметів викладалася українською мовою.

— 1817 р. Постанова про викладання в школах Західної України лише польською мовою.

— 1862 р. Закриття українських недільних шкіл — безоплатних, для навчання дорослих.

— 1863 р. Циркуляр міністра внутрішніх справ П.Валуєва про заборону видавати підручники, літературу для народного читання та книжки релігійного змісту українською мовою, якої “не было, нет и быть не может”. Цього ж року заборонено ввіз і поширення в російській імперії львівської газети “Мета”.

— 1864 р. Статут про початкову школу: навчання має провадитись лише російською мовою.

— 1876 р. Указ Олександра II (Емський указ) про заборону ввозу до імперії будь-яких книжок і брошур “малоросійським наріччям”, заборону друкування оригінальних творів і перекладів, крім історичних документів та творів художньої літератури, в яких “не допускати жодних відхилень від загальноновизнаного російського правопису”. Заборонялись також сценічні вистави й читання та друкування текстів до нот українською мовою.

Емський указ, як і чимало інших, був таємним. Очевидно, відали обрусителі, що творять, і боялись розголосу. Прийняття таємних указів “з одного боку було протизаконним і злочинним, а з другого — таємністю громадяни позбавлялися можливості оскаржень” (С.Шелухин).

Москвофіли Галичини привітали указ 1876 року про заборону української мови. Було за що: Росія взялась таємно субсидувати москвофільську газету “Слово” — “для протиставлення в Галичині українофільському напрямку ідей”. (В.Міяковський).

Москвофілів використовували для боротьби з українством у Галичині і польські шовіністи. Так, М.Здзеховський закликав “порозумітися з українцями-русофілами для того, щоб задушити український дух, який не дає спокою галицьким полякам”.

— 1881 р. Заборона викладання у народних школах та виголошення церковних проповідей українською мовою. М.Костомаров у статті “Мало-

русское слово” (“Вестник Европы”, 1881, № 1) писав, що з забороною церковних проповідей українською мовою “скрізь між малоросами поширюється відчуженість до церкви ... якесь вороже ставлення до духовенства”. Народ прагне сприймати святе у рідних йому, природних формах.

— 1884 р. Заборона українських театральних вистав у всіх губерніях Малоросії.

— 1892 р. Заборона перекладати твори з російської мови на українську.

— 1895 р. Головне управління у справах друку заборонило видавати українською мовою книжки для дитячого читання, “хоча б за суттю змісту вони уявлялись би добромисними (благонамеренними)”.

Відомо, що в Росії законів ніколи не дотримувались у повному обсязі. Що ж до заборони української мови, то вони навіть перевиконувалися. Цензурний режим “вільно міг переходити і на практиці постійно переходив указані правилами рамки” (П. Стебницький).

— 1908 р. Указом Сенату Російської імперії українськомовна культура і освітня діяльність оголошена шкідливою, бо “може викликати наслідки, що загрожують спокоеві і безпеці”.

— 1914 р. Заборона в окупованій російською армією Галичині й на Буковині друкування книг, газет і журналів українською мовою, розгром товариства “Просвіта”, гоніння на Українську Церкву.

Бобринський — губернатор Галичини, зайнятої російськими військами, заповнив свою адміністра-

цію москвофілами і “великополяками”, що одержали директиви нищити українців, яких вони називали мазепинцями. Сам він дотримувався такої програми: “Східна Галичина і Лемківщина — давно невіддільна частина єдиної великої Росії; на цих землях місцеве населення завжди було російське, тому їхня адміністрація має бути основана на російських засадах. Я буду тут заводити російську мову, закон і порядки”.

Було організовано курси російської мови для вчителів, бо всі українські школи мали бути переведені на російську мову викладання, а для початку їх було просто закрито.

Коли брусилівські війська у 1914 році захопили Львів, козака команда відразу поскакала до бібліотеки Наукового товариства імені Т. Шевченка — і вона була знищена. Звертає на себе увагу той факт, що російська військова адміністрація в Галичині і на Буковині заборонила всю українську пресу, навчальні заклади тощо, однак вона не чіпала німецьких, польських, єврейських інституцій. Воістину дивна, на перший погляд, російська любов до України!

А річ у тому, що “Український рух є для Росії більш небезпечним, ніж усі інші національні рухи, взяті разом”, як писала газета “Киевлянинь” у 1914 році.

— 1924 р. Закон Польської республіки про обмеження вживання української мови в адміністративних органах, суді, школі. Для порівняння: у 1922/23 навчальному році в Галичині було 2532 українські школи, в 1929/30—їх залишилось 749.

— 1938 р. Постанова “Про обов’язкове вивчення російської мови в національних республіках СРСР”.

— 1958 р. Положення про вивчення другої мови “за бажанням учнів і батьків”. Оскільки постанову 1938 року не було відмінено, то за цими двома документами російську мову в Україні треба було вивчати обов’язково, а українську — хто як захоче. “Можна було відмовитись від будь-якої мови, але відмова від російської — кримінал” (Є.Сверстюк).

— 60-ті — 80-ті р.:

— Соціалістична Польща: кількість українських шкіл зменшилась із 152 до 29.

— Соціалістична Чехословаччина: кількість українських шкіл зменшилась із 300 до 20, а з 200 тисяч етнічних українців стали вважати себе українцями (русинами) лише 40 тисяч. До цього спричинився і той факт, що українці боялися признаватись до своєї національності, щоб не бути депортованими до СРСР.

— Соціалістична Румунія: закрито українські школи і ліцеї, заборонено Українську греко-католицьку Церкву, без румунського прізвища неможливо влаштуватись на добру роботу. З 840 тисяч українців у 1979 році визнали свою етнічну приналежність лише 159 тисяч. Крім національності “українець”, румунський уряд запровадив ще інші “офіційні національності”: “гуцул”, “русин”, “хохол”.

— Соціалістичний Радянський Союз: кількість тих, хто вважає українську мову рідною, за ці три десятиліття зменшилась на 10 мільйонів осіб.

Висновок: чи феодалізм, чи капіталізм, чи соціалізм — доля поневоленого народу однакова: лінгвоцид, етноцид, а часами — і геноцид.

“Етноцид не може обійтись без геноциду: українець, якщо він не маскувався хоч трохи під первертня, мусив вирушати назустріч своїй загибелі” (Л.Кіппіс).

7. Лінгвоцид через пониження статусу й престижу мови.

Н.Карамзін у коментарі до української грамоти зауважив, що вона “писана варварською мовою, ні Російською, ні Польською”. Це все одно, що назвати “варварською” італійську, бо вона ні французька, ні іспанська, або голландську, бо вона ні англійська, ні німецька. Такі аргументи можуть прийти до голови хіба що асимільованим вірнопідданим нацменам, до яких і належав цей історик.

“...Ми маємо повне право сказати, що тепер уже немає малоросійської мови, а є обласне малоросійське наріччя, як є білоруське, сибірське та інші, подібні їм наріччя”, — писав В.Белінський. Хоча те, що українська мова не є наріччям російської, переконливо доводили його сучасники І.Срезневський, А.Шляйхер, П.Шафарик, Ф.Міклошич та інші широковідомі європейські вчені.

“Мене дуже дивує той факт, що люди, ставлячи перед собою одну і ту ж мету, не тільки стверджують відмінність наріч — намагаються зробити наріччя мовою”, — обурювався М. Горький, вис-

ловлюючи сумнів у доцільності перекладати роман “Мать” українською мовою.

Коли так оцінювали нашу мову “світочі” братнього народу, то чого можна чекати від “тієї істинно російської людини, великороса-шовініста, негідника і гвалтівника, яким є типовий російський бюрократ?” (В.Ленін). Чи набагато кращими були на українських землях польські, угорські, румунські бюрократи? І чи далеко втекли від них знахабнілі на українських харчах зайти-обивателі?

“Поетична мова України стала предметом зневаги і насмішок”, — писав у минулому столітті М.Костомаров. “Вы говорите серьезно или по-украински?” — демонструвало свою дотепність “русскоязычное население” радянської України в 30-і роки в чергах за хлібом, відібраним в українських селян, котрі тим часом корчилились, але не зі сміху, а від передсмертних голодових мук.

Ієрархи російської православної Церкви, різко виступивши проти спроб запровадити українську мову в богослужінні, переконували віруючих, що ця мова непридатна для служби Божої і взагалі не-угодна Богові. Подекуди після українськомовних богослужінь навіть проводилось переосвячування церков. Відаючи, що “всяка власть от Бога”, батюшки ніяк не хотіли второпати, що і всяка мова від Бога. Чи не тому, що самі служили більше мамоні і кесарю, ніж Богові?

І польські, і російські україножери люблять повторювати міфи про недорозвиненість української мови, її непридатність для спілкування у “вищих сферах” — науці, мистецтві, політиці, військовій

справі, навіть щоденному житті. Це твердження стало у них одним із стереотипів побутової свідомості. На такі стереотипи неважко натрапити в художній літературі наших етнічних родичів і сусідів.

Російська художня література і публіцистика віддавна практикують негативні типи хохлів, неоквирині пасажи українською мовою і т.п. Це можна надібати і в творах авторитетних письменників рівня М.Булгакова, В.Тендрякова, і в опусах бездарних заробітчани типу москвича А.Мінкіна чи одеситки Є.Риковцевої.

І нині можна почути, що українська мова в порівнянні з російською бідна, недорозвинена, навіть “курдупельна” (В.Лобановський). Що ж, якась доля правди в цьому є, і добре відомо, чому в нашій мові бракує слів і виразів науково-технічного, військово-спортивного, офіційно-ділового та под. характеру.

З цього приводу визначний діяч єврейського національного руху В. Жаботинський ще десь 80 років тому писав, маючи на увазі українців: “Це наша національна мова, а російська — це ваша національна мова; якщо ваша мова багата й чудова, нам від цього ані тепло, ані холодно; ми мусимо зробити нашу мову такою ж багатою, створити нею всебічну й повноцінну культуру, мати можливість учитися від дитячого садка і аж до університету власною мовою і потребувати вашої допомоги не інакше і не більше, ніж ви потребуєте допомоги з боку німців або французи — з боку італійців”.

Тим, хто вважає українську мову неповновартісною в порівнянні з російською, варто б прига-

дати, що писав свого часу О.Пушкін: "... але ученість, політика і філософія ще по-російськи не пояснювались; метафізичної мови у нас зовсім не існує ... лінощі наші охоче виражаються мовою чужою, якої механічні форми давно готові і всім відомі". Додамо до цього, що, працюючи у Руському інституті при Львівському університеті, доктор філософії І.Земенчик викладав експериментальну фізику, а професор П.Лодій — теоретичну і практичну філософію руською (українською) мовою ще до народження великого російського поета.

Якщо російська мова з недолугої попелюшки стала пишною красунею, то чому б такою не стати українській мові? Невже тільки тому, що цього не хочеться носіям російської мови?

А щодо, як тепер кажуть, конкурентноздатності мов, той же В. Жаботинський зауважив: "Але навіть ігнорувати історію і запевняти, ніби все минулося без кулака і ніби успіхи російської мови на периферії доводять внутрішню безсилість іноземницьких культур? Нічогосінько ці успіхи не доводять, крім старої істини, що підкутою закаблукою можна втоптати в землю найжиттєздатнішу квітку".

Тому не вірте тим, хто, маючи на увазі українську мову; нині по-фарисейськи запевняє: добрий товар не потребує реклами. Мовляв, якби вона була "високоякісною", то і сама пробила б собі дорогу в освіті, науці, спорті, на виробництві і т.д. Так говорять лицеміри, шахраї, невігласи та подібна шовіністична і манкуртська погань.

Між іншим, ця публіка у своєму російському мовленні замість виразу "український язык" вживає (очевидно, для "сатири и юмора") українське слово "мова". Чи через багатолітню звичку говорити замість "коммунистическая партия" просто "партия", чи тому, що по-російськи "язык" — це не тільки "мова", а й "рухомий м'язовий орган у порожнині рота"? Зрештою, шукати в їхній мовленнєвій поведінці логіки, як і в їхньому ставленні до української мови елементарної порядності, — справа безнадійна. Недарма сказав поет:

Мов поганих не існує в світі,

Є лише погані язики.

(А.Бортняк)

8. Лінгвоцид через оголошення мови неприродною.

Польські загарбники оголосили українську мову діалектною відміною польської мови. Так, римокатолицький архієпископ Львова граф А.Анквич стверджував, що в Галичині є лише один народ — польський і що русини говорять польським діалектом. Однак, коли греко-католицький митрополит М.Левицький запропонував запровадити в школах Галичини навчання українською мовою, від поляків до папи римського і австрійського цісаря полетіли доноси: Левицький сіє розбрат між народами імперії Габсбургів (вже тоді цінували "дружбу народів"), бо українська мова є "породою московської". Папський нунцій Северолі під тиском поляків рекомендував М.Левицькому занехаяти

підготовку шкільних підручників рідною мовою, з чим митрополит, до його честі, не погодився.

У Росії теж була поширена думка, що українська мова — діалект польської. Так уважав, наприклад, відомий мовознавець німецького походження Н.Греч. Згодом тут перезорієнтувались: українська мова — це наріччя російської, зіпсоване польськими впливами.

Щоб дискредитувати це “наріччя”, яке вперто завойовувало місце серед слов'янських мов, була придумана нова версія, що її дружно підхопили і польські і російські україножери: українську мову буцімто створили австрійські німці, зосібна герцог Франц Стадіон, призначений 1847 року губернатором Галичини.

Ще в двадцяті роки нашого століття деякі польські вчені мали нахабство стверджувати, що існування русинів (слово “українці” вони принципово не вживали) — це вияв “загарбницької інтриги” німців і австрійців.

Ця примітивно-безглузда версія і нині гріє душу не лише білогвардійським покидькам на кшталт графа Гагаріна, але й славному письменникові-дисидентіві А.Солженіцину.

9. Лінгвоцид через оголошення мови неавтохтонною.

У середині минулого століття з'явилась “погодінська теорія”, за якою територію Києва і прилеглих до нього земель Середнього Наддніпров'я

до татаро-монгольської навали заселяли “великороси”, котрі були частково винищені, а частково переселилися на північ, тобто на терени сучасної Росії. “Етнічний вакуум”, що утворився таким чином у Середньому Наддніпров'ї, згодом був заповнений вихідцями з басейну Карпат — малоросами. З приводу подібних фальсифікацій історії Т. Шевченко саркастично писав про російських правителів, яким ніби-то Україна належала і в минулому:

Що вони тільки наймали

Татарам на пашу

Та полякам...

Хоча російський академік Н. Погодін був відомий з “надмірної пристрасті до фантастичних побудов” (“Словарь Брокгауза и Ефрона”), його “теорія” отримала публіцистичну підтримку в статтях М. Каткова і філологічну — в працях академіка А.Соболевського. Останній дещо її модифікував: “великороси” заселяли Київщину аж до кінця XV століття, а малоросійське “наріччя” за походженням не лише галицьке, а галицько-волинське.

Позаяк українська мова на Наддніпрянщині виявилась, таким чином, “прийшлою”, то вона не має “історичного права” на існування в цій частині України. Це твердження стало одним із стереотипів не тільки побутового україножерського мислення. І хоча облудність та цілковиту неспроможність шовіністичної концепції Погодіна-Каткова-Соболевського ще в минулому столітті блискуче, а головне — фактуально і аргументовано довели професори М.Максимович, В.Антонович, академіки А.Кримський, А.Шахматов, В.Ягич, ця “теорія”

й донині затуманює мозок не одного “ревнителю російської словесності і вітчизняної історії”. Письменник дисидентсько-монархістського штибу А.Солженіцин у палкому бажанні “облаштувати Росію” договорився до того, що заперечив існування української мови навіть там, звідки, за Погоднім-Соболевським, вона бере свій початок — у районі Карпат. На його думку, це вже зовсім недавно тут було “вирощено спотворену українську ненародну мову” на “спокусу відлучити карпато-росів від російської мови”.

А коли так, то і тут треба: “Вашу Україну з України — геть!” (Е. Драч). Бо яка може бути Україна без української мови? Це добре знають ті, що заперечують останню, щоб заперечити першу.

10. Лінгвоцид через “зближення” і уподібнення.

Втручання у структуру та функціонування української мови розпочалося ще в царській Росії. “Дбала цензура навіть про чистоту і нашої української мови, — вона не дозволяла неологізмів, не допускала нових слів, що показують якісь культурні розуміння...” (І.Огієнко). У п’єсах допускалося вживання української мови лише персонажами-селянами. Друкувати українські тексти, дозволені цензурою, можна було тільки російським правописом, “єрижкою”. Однак тотальний наступ на структуру української мови почався в Країні Рад.

Однією з догм XIX століття було твердження про злиття народів у єдину загальнолюдську націю з загальнолюдською мовою. За практичне втілення цієї догми у життя взяли російські більшовики. У їхній реалізації прогрес справді набув вигляду “язичницького ідола, котрий не бажав пити нектар інакше, ніж із черепів убитих” (А.Камю). На цвинтарі мов мала торжествувати Мова. Але оскільки “доля утопії — у служінні цинізму” (А.Камю), то на роль Мови була призначена одна з мов, причому та сама, заради якої заборонялись усі інші мови в добільшовицькій Росії.

Українська мова була поставлена в центрі полігону, де проводився експеримент “злиття мов”. “Зливали” саме її, відчиджуючи з неї самотні, специфічні ознаки і перетворюючи її на “бліду й незграбну копію російської мови” (С.Караванський) зі слідами ерозії та ознаками примітивізму.

Деформації був підданий правопис, фонетика, граматики і особливо лексика. Коли вживали “валіза”, а не “чемодан”, “фотель”, а не “крісло”, “від дня народження”, а не “з дня народження”, то це вже трактувалось як інакомислення (Л.Кореневич).

Звертає на себе увагу те, що вилучалися не будь-які слова, скажімо, “дорога”, “вода”, “ліс”, а такі лексичні та фразеологічні одиниці, які мають національно-символічний зміст: “Україна”, “Київська Русь”, “козак”, “Запорізька Січ”, “рідна мова”, “українська нація”. Не прийнято було вживати і слова типу “денационалізація”, “асиміляція”, “русифікація” тощо. Вживанням слів керували

відповідні інстанції. “Перед війною редакція “Комуніста” розсилала списки слів на дві колонки: слова, яких не вживати, — слова, яких уживати” (Ю.Шевельов). Внаслідок такої політики мова була “редукована до газетного словника, як музика — до маршів, а живопис — до портретів вождів” (О.Пахльовська).

У ставленні до української мови більшовики і тут не видумали пороку: ще у 1905 році П.Стебницький писав, що цензурою “виключаються такі слова, як “козак”, “москаль”, “Україна”, “український”, “Січ”, “Запоріжжя”.

Якщо в Польщі, Румунії, Чехословаччині, Угорщині українську мову душили лише ззовні — шляхом усякого роду заборон на її вживання, то в СРСР — і ззовні, і зсередини: втручанням у внутрішню структуру. За допомогою методу, відомого у медицині як вівісекція (живорізання), намагались зробити українську мову копією російської, а оскільки копія завше гірша за оригінал, то для чого вона потрібна, тим більше, що оригінал — до ваших послуг, ним не лише можна, а й треба послуговуватись. “Я русский бы выучил только за то, что им разговаривал Ленин” (В.Маяковський).

“Зливання” мов призвело до розквіту мовної химери—суржика, що знайшло своє відображення в київському фольклорі шістдесятих років:

Говорила баба дєду:

—Ти купи мінє «Побєду»,

Я посду к Бєлодєду.

Хай він дасть мінє отвєт:

є в нас мова ілі нєт?

Учені теоретики “дружби мов”, зокрема згаданий у цитованому вірші академік І.Білодід, науково обгрунтували, а поети навіть оспівували суржикізацію:

Спочатку так: немов підкова,

в руках у тебе гнеться, бідна,

а потім раптом — мова! мова!

Чужа звучить мені, як рідна...

І позичаєш тую мову

в свою — чудову, пребагату...

(П. Тичина).

З часом “позичене” починало сприйматись як своє, а своє опинялось на периферії мови або й цілком виганялось із неї. Не дарма ж про деякі російсько-українські словники саркастично говорять, що вони подають переклад російських слів на ... російські. Ці словники називають “могильниками української лексики”, що “збиватимуть з пантелику не лише сучасників, а й прийдешні покоління” (С.Караванський).

Відомий і такий жарт: оскільки українська мова — малоросійська, то її зробили більшеросійською. Чорний гумор!

11. Лінгвоцид через ставлення до носіїв мови.

За статтю “О педагогическом значении малорусского языка...” М. Драгоманова було звільнено з посади доцента Київського університету. У 1880 році за неблагонадійність був звільнений з роботи в Київському кадетському корпусі та колегії П.Галагана видатний український філолог П.Житець-

кий. Переклад українською мовою лише одного речення з Євангелії мав наслідком для М.Лободовського позбавлення права вчителювати. Указ 1876 року зобов'язував “прийняти як загальне правило”, щоб в Україні призначати вчителів-великоросів, а малоросів посилати до Петербурзької, Казанської і Оренбурзької округи. Тільки з Київської округи у 1876 році було вислано 8 педагогів.

Не набагато кращим, якщо взагалі кращим, було ставлення до української мови і її носіїв у Польщі. “Люди боялись говорити по-українському. Ще й донині, коли хтось почне говорити по-українському, виявить себе як українця, — то реакція ворожа” (А.Вінценз).

Найбільш повне уявлення про ставлення до української проблеми на “місцях” дає доповідь полтавського губернатора міністрові внутрішніх справ Росії (1914 рік):

“1. Призначати на посаду вчителів, по можливості, тільки великоросів.

2. На посади інспекторів і директорів народних училищ призначати виключно великоросів.

3. Усякого вчителя, котрий виявив схильність до українського, негайно звільняти. (...)

7. ...на чолі єпархій ставити архиєреїв винятково великоросів, причому твердих, енергійних; виявляти найкрутіший тиск на священиків, заражених українофільством; парахіальних наглядачів за школами призначати виключно великоросів.

8. Звернути особливу увагу на семінарії і ставити ректорами виключно великоросів, усуваючи

інших; навчальний персонал має бути тільки з великоросів; за семінарії треба взятись і викоринити дух українства, що гніздиться в них.

9. Необхідно субсидувати деякі газети в Києві, Херсоні, Полтаві, Катеринославі та ін. з метою боротьби проти українців; у газетах показувати тожність великоросів з українцями і пояснювати, що малоросійська мова утворилась шляхом полонізації російської в минулі часи...

...старатись, щоби євреї не прилучились до українського руху — виселяти їх із сільських місцевостей, не утворювати нових містечок і заважати економічному зростанню єврейства. (...).

12. Узагалі на різні посади не допускати людей, котрі коли-будь, хоча б і в далекому минулому, мали стичність із українським елементом”.

У підросійській Україні директори гімназій мали обов'язок давати кураторові шкільної округи таємну “референцію” про кожного абітурієнта: якою мовою він користується в розмові, чи дбає про вдосконалення себе в російській мові, чи виявляє відданість Росії і взагалі до всього російського. У миргородській гімназії був напис: “Въ стѣнахъ гимназіи строго воспрещается воспитанникамъ говорить на малорусскомъ наречіи”.

Подібна, тільки більш жорстока політика провадилась і в пізніші, “пожовтневі”, часи. Першими, хто підлягав масовим репресіям тридцятих років, були викладачі української мови, літератури, історії. Не диво, що й нині, наприклад, у Вінницькому обласному науково-методичному центрі народної творчості з 26 співробітників українською мовою

володіють тільки шість” (“Культура і життя”, 1991, 29 липня).

12. Лінгвоцид через освіту.

Чия освіта, того й мова. Про цю стару істину добре знали й керувались нею всі вороги українського народу на всіх його розшматованих теренах і в усі часи. “Кінцевою метою освіти всіх іноrodців, що проживають у межах нашої вітчизни, безперечно, повинно бути обрусіння”, — писав, наприклад, у 1870 році міністр освіти Росії Д.Толстой. Саме через освіту йшов головний напрям удару по нашій мові.

“Народ повинен учитися, народ хоче учитися; якщо ми не дамо йому умов і засобів учитися на своїй мові — він стане учитися на чужій — і наша народність загине з освітою народу”, — писав на початку 60-их років минулого століття М.Костомаров. Російські правителі і їхні чиновники в Україні прекрасно це усвідомлювали за сто років до цих слів Костомарова і сто років після них. Ї робили все для того, щоб українці “загинули з освітою”, тобто за допомогою російськомовної освіти.

Навіть один із міністрів народної освіти Росії констатував, що заборона української мови, “значно утруднюючи поширення серед малоруського населення корисних знань шляхом видання зрозумілим для селян нарiччям книг, заважає піднесенню нинішнього низького його рівня”. Звер-

таємо увагу читача на слово “нинішнього”: на початку ХХ століття серед українців 87 відсотків було неписьменних, а в ХVІІ столітті письменними були майже всі.

Колись депутати Думи ухвалили, щоб навчання для іноrodців у школі провадилось їхніми рідними мовами: польською, латиською, татарською, киргизькою, черкеською, чеченською і навіть — “на сміх” (!) — єврейською. “Але українцям і на сміх не схотіли дозволити” (М.Грушевський). Серед причин депутати Думи називали і те, що “українські селяни самі не просять української школи”. Нині, майже через дев’яносто років, шовінізм-френік Круглов, депутат Республіки Крим, твердить, що українці півострова не потребують української школи. А щоб це довести, односторонній Круглова розгромили недільну українську школу в Севастополі.

П.Струве писав, що “створення середньої і вищої школи з малоросійською мовою викладання було б штучною і нічим не виправданою розтратою психічних сил населення”. “Населення” ж до подібних застережень не прислухалось. Воно знало, що “відсталість українців щодо писемности в порівнянні з іншими народами, що заселяли Російську Україну, — це безпосередній наслідок русифікаційної політики царського режиму” (С.Сірополко). Тому “населення” вперто домагалось національної школи, на що російський уряд відповідав у своїй звичній манері — заборонами і переслідуванням. Так, лише куратор П.Зілов від 1905 до 1912 року закрав 12 приватних гімназій,

звільнив 32 директорів та 972 учителів, а 822 учителів “перевів” до інших шкіл. Коли 1905 року 1400 студентів Київського університету подали петицію з вимогою відкрити в університеті 4 кафедри україністики з українською мовою викладання, ректор відповів, що університет — це “загальнодержавна інституція” і в його стінах не може бути жодної мови, крім російської.

Чорносотенець професор І.Сікорський поширював думку: українська і російська мови ніби-то різняться фонетично (фізично), але збігаються духом (психологічно). Існування паралельних мов є розкіш, якої природа не терпить. Отже, українську мову треба заборонити.

Оскільки повного паралелізму між мовами насправді ніколи не буває, то в радянські роки українську мову почали “паралелізувати” до російської, щоб не лише російським шовіністам, а й українцям вона видалася непотрібною.

“Та ось я перед вами російськомовний українець. Як захпали мене в сім років у російську школу, а потім у російський інститут, так і став я російськомовним”, — пише відомий публіцист Володимир Коваленко.

На окупованій Польщею Волині, Поліссі й Холщині у міжвоєнний час не було жодної української школи. У Галичині відкрити початкову українську школу можна було за умови, що в населеному пункті мешкає мінімум 25% українців і коли було щонайменше 40 нотаріально засвідчених заяв батьків. Щоб відкрити польську школу (при костьолі) достатньо було двох польських сімей на село.

У відносно ліберальний (геноциду таки не було) хрущовсько-брежневський період кількість дітей, що навчались в українських школах, неухильно зменшувалась. Цей процес продовжувався аж до самого скону СРСР. Якщо в 1985—1986 навчальному році українською мовою навчалось 48,2% дітей республіки, то в 1990—1991 році частка таких дітей зменшилась до 47,9%. За п'ять років “перебудови” приріст контингенту російськомовних учнів перевищив приріст українськомовного контингенту в 2,7 рази.

Коли врахувати, що українці складають нині майже 73% населення України, то кожна третя українська дитина позбавлена можливості навчатися рідною мовою. Жодної української школи немає в Криму, де проживає щонайменше сімсот тисяч українців. У процентому відношенні це більше, ніж росіян в Україні в цілому. Однак за кримським “Законом про освіту” обов'язковим предметом є лише російська мова, а українська, як і кримськотатарська, вивчатиметься “за бажанням”. Зadowolнити це “бажання” можливості немає, тому що українська мова у шкільних навчальних планах відсутня, є тільки один урок літератури — на вибір між українською і кримськотатарською.

Уявімо собі подібне ставлення до російської школи і російської мови! Як на це реагували би російські парламентарі, російський уряд та інші захисники прав “русскаяязычного населения”? Українці ж мовчать. Мовляв, не те було — в куцах пересиділи. Дай Боже пересидіти і на цей раз. Може, й справді “хто терпен — той спасен”?

Немає або майже нема українських шкіл у містах Сходу і Півдня України, що зовсім не заважає російським ура-патріотам лякати публіку українізацією і боротись за ... права російської мови, або, як вони делікатно висловлюються, “за пропорційність мов”.

Хай би вони краще звернули увагу на таку пропорцію. У Донбасі серед науковців українці становлять лише 15% (Р.Лях), хоча в загальній кількості населення відсоток українців перевищує цифру 50 (насправді, етнічних українців значно більше, але чимала кількість із них записана росіянами).

У 30-і роки були ліквідовані всі без винятку українські школи, середні спеціальні та вищі навчальні заклади (факультети) на Кубані, в Сибіру, на Далекому Сході і т.д. Ось як дбала радянська соціалістична вітчизна про розквіт мови одного з “молодших братів”. І мало хто з синів “старшого брата” вбачав у цьому несправедливість. “У своїй свідомості росіяни розчинили Україну давно” (А.Стреляний).

До зниження престижу української мови спричинилася й радянська педагогіка. Викладання рідної мови в школі впродовж багатьох років було організоване в такий спосіб, щоб викликати нехоть і відразу до цього предмету. “В уяві постають потворні картини уроків мови, які деформують дитячу свідомість. Саме тут корені нашого “малоросійства”, національної “неповноцінності”, національної закомплексованості. ...Дитина має вивчати мову не як збірник правил, а як продукт

власної духовної та інтелектуальної діяльності” (М.Турчик, учителька). Може, і не “саме тут” корені нашого малоросійства, але що і “тут теж” — то це безперечно.

Зате для російської мови створювались неабиякі привілеї. 1978 р. (жовтень) ЦК КПРС і Рада Міністрів видали постанову “Про заходи щодо дальшого вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках”, у 1983 р. (травень) вийшла постанова “Про додаткові заходи по поліпшенню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік”. У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР (травень 1984 р.) “Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи” писалося: “У національних школах союзних республік виділяється додатково 2-3 години на тиждень у II-XI(XII) класах на вивчення російської мови”. На основі цих та багатьох інших постанов партійні органи та урядові структури УРСР розробляли деталізовані заходи щодо подальшого запровадження російської мови, що означало витіснення мови корінного населення.

Оплачувалися ж усі ці заходи, зрозуміло, коштом самих українців. Значною мірою це продовжується й досі.

“Українська держава не повинна фінансувати неукраїнську (а часто — і антиукраїнську) освіту” (Б.Парахонський). З цим не можна не погодитись. Проте українцям не лише в галузі освіти доводиться констатувати: за моє жито та ще й мене бито.

13. Лінгвоцид через демографічну політику.

Демографічна політика щодо нашого народу здійснювалась за принципом, відомим із фольклорного гасла: “хай живе москаль на Україні, а хохол на Сахаліні”.

Зараз захисники прав “русскоязычного населения” вимагають запровадження в Україні другої державної мови на тій основі, що в Україні проживає більше одинадцяти мільйонів росіян. До уваги не береться ні той факт, що росіяни мають державну мову в Росії, ні те, що в Україні вони з’явилися в основній масі зовсім недавно.

У 1742 році в Києві на 20 тисяч мешканців було лише 129 росіян — “великороссийских торговых людей”.

Щоб позбавити козаків народної підтримки, а заодно відкрити шляхи на Крим, Катерина II видала у 1762 і 1763 роках два маніфести про іноземну колонізацію України: вербувалися серби, болгари, молдавани, греки, німці з Пруссії, Австрії та інших країн. Іноземцям давали по 60 десятин землі на душу, звільняли їх на 30 років від податків, наділяли всілякими пільгами, зокрема правом на купівлю українських кріпаків, яке переходило на їхніх нащадків. Що ж до українців, то вони мали безплатно виділяти підводи для перевезення своїх майбутніх поміщиків.

1777 року дипломат Бакунін розробив план: заселити кримські степи українцями, на обжиті ними місця переселити росіян із центральної Росії, а татар “вон из Крыма”. У здійсненні цього плану брав

участь генералісимус А.Суворов, який за лічені дні виселив на півдні України 32 тисячі душі чоловічої статі (інші душі не рахувались).

У 1820 році маркіз Габріель де Кастаньєно писав про українців: “... Численна ця нація простягається, починаючи від кордонів Орловщини до меж Угорщини і займає, майже без жодної мішанини, Херсонщину, Харківщину, частину Курщини й Вороніжчини, всю Полтавщину, Чернігівщину, Київщину, Поділля, Волинь, частину Мінщини, більшу частину Галичини — і все це населення без жодної різниці в звичаях і норовках”. Сьогодні ж нам доводять, що Харків — “исконно русский город”, що до Одеси “понаехало хохлацкое быдло” (“Голос України”; 7.03.92), що українці Донбасу за своїм характером і звичаями ближчі до росіян, греків і татар, ніж до українців інших регіонів, що українсько-російська етнічна мішанина виникла спонтанно, сама собою.

За законами від 21 листопада 1869 року та 13 червня 1886 року “В десяти Південно-Західних губерніях особам російського походження, виключаючи, однак, місцевих уродженців, надаються доплати...”. Це була плата за русифікацію. “І як це не дивно, ще й тепер не скасовано цього закону...”, — писав у 1918 році І.Огієнко.

А ось декілька статистичних даних по Донецькій області за радянській період. У 1926 році тут проживало 64,1 % українців і лише 26,1 % росіян. Решту біля 10 % становили інші народи. У 1939 році українці становили 59 %, а росіяни — 31 %. Як бачимо, сталінський геноцид 30-их років дав

свої наслідки. Результативними виявились і дещо м'якші методи, які застосовувались у республіці пізніше. У 1989 році українців у Донецькій області налічувалось 50,7 %, а росіян — 43,6 %. За 63 роки відносна кількість українців в області зменшилась на 13,4 %, натомість кількість росіян зроста на 17,5 %.

Про етапи і наслідки демографічної політики в Радянській Україні дає уявлення така статистика:

Рік	населення	українців	росіян	інших
1926	29019747	23218860	2677166	3123721
		80%	9,2%	10,8%
1959	41869046	32158493	7090813	2619740
		76,8%	16,9%	6,3%
1970	47126517	35283857	9126331	2716329
		74,9%	19,3%	5,8%
1979	49609333	36488951	10471602	2648780
		73,5%	21,1%	5,4%
1989	51452034	37419053	11355582	2677399
		72,7%	22,1%	5,2%

У 1926 році в Радянській Україні (а це без Галичини, Закарпаття, Волинської і Рівненської областей, без української Буковини і Бессарабії (південної) та без Криму) співвідношення росіян до українців становило пропорцію 1:8,7, тобто на одного росіянина припадало майже дев'ять статис-

тичних українців. Далі пропорція змінювалась таким чином: 1959 рік — 1:4,5, 1989 — 1:3,3. Як бачимо, співвідношення змінилось майже в три рази не на користь корінної нації.

І ще два кількісні показники. Від 1926 до 1989 року російське населення України збільшилось із 2 677 166 до 11 355 582 осіб, тобто на 8 678 416 осіб (у 4,2 раза), а українське — після всіх возз'єднань! — з 23 218 860 до 37 419 053 (в 1,6 раза).

До таких наслідків, звісно, призвів не тільки геноцид 30-40-50 років, а й лінгвоцид та етноцид, особливо в суловсько-брежневські часи.

Етнічний склад населення України змінювався не на користь корінної нації найрізноманітнішими методами. Так, лише в 1933 році з Горьковської, Івановської та інших областей було переселено в Україну 117149 осіб. В оперативному зведенні Всесоюзного переселенського комітету при Раді Народних Комісарів СРСР на ім'я начальника ГУ-ЛАГу тов. Вермана повідомлялось: "План перевезення колгоспників на Україну виконано на 104,7%". Оперзведення йшло під грифом: "Срочно. Секретно". Очевидно, вожді партії, у якої, як відомо, "не було таємниць від народу", боялись, щоб міжнародна громадськість не довідалась, що землі виморених голодом українців заселяються росіянами.

Про характер національної політики більшовицької імперії в Україні свідчить і ставлення Москви до українських комуністів. До 1933 року українці становили лише третину від загальної кількості членів Комуністичної партії (більшовиків)

України. В результаті “чистки” за цей рік кількість українців у партії стала ще меншою, оскільки 27 тисяч українців були позбавлені партквитка. А це означало, що на керівних посадах у республіці майже не залишилось українців. Уже в 1935 році Постишев зізнався, що “члени Комуністичної партії України почали деукраїнізуватися і навіть перестали розмовляти українською мовою” (О.Субтельний). Прикметно, що вперше українцеві було дозволено посісти посаду Першого секретаря ЦК Компартії України аж у 1953 році. Доти комуністами України керували “дети разных народов”.

Наші західні сусіди, маючи не менший апетит на українські землі, на щастя для нас, не мають ні свого Сахаліну, ні Сибіру, ні хоча б Півночі, щоб за їх допомогою звільнити для себе життєвий простір в Україні. В іншому ж їхня демографічна політика щодо українців суттєво не відрізнялась від політики нашого “старшого брата”.

Так, на “східні креси”, тобто на загарбані Польщею українські землі, за двадцять міжвоєнних років було переселено десятки тисяч поляків із наданням їм землі та всіляких привілеїв. Тільки у 1919 - 1929 роках з Польщі прибуло 77,2 тисячі осадників, яким було виділено понад 600 тисяч гектарів української землі. В Галичині і на Волині поляки володіли 50 % землі; українці ж не мали ніякої можливості для працевлаштування і змушені були масово емігрувати з рідного краю.

Поляки, як колись Катерина II, заохочували змішані шлюби. Відомий польський географ Ромер доводив на конференції у Парижі, де країни Ан-

танти вирішували долю Західної України, що русини добре почуватимуть себе в складі Польщі, про що свідчить кількість змішаних подруж.

З етнічної групи лемків поляки робили окремий народ, для чого звільнили з роботи всіх учителів-нелемків, а 1938 року запровадили у школах замість української літературної мови вивчення лемківської говірки.

Після другої світової війни в Польщі залишилось 19500 кв. км території, споконвіку заселеної українцями: Лемківщина, Надсяння, Підляшшя, Холмщина. Там проживало 1061920 українців. Із них біля половини було переселено до СРСР, а решту виселено (операція “Вісла”) на західні землі, які відійшли до Польщі від Німеччини. Українські родини насильно розміщували “вросип” між поляками, не більше 3-4 родини в одну місцевість, щоб вони (українці) не мали можливості спілкуватись, організувати школи, церковні громади і т.ін. Так здійснювався принцип “етнічної однорідності Польської держави” (В.Мокрий).

У 1924 році в Румунії вийшов закон, у якому говорилось, що румуни, котрі “загубили матірню мову”, мають давати дітям освіту в школах з румунською мовою викладання. Не важко здогадатись, що тими забудькуватими “румунками” вважались українці.

На Закарпатті, що в міжвоєнний час входило до складу Чехословаччини, за двадцять років кількість чехів зросла від нуля до 19 тисяч, і в 1931 році тут уже було 158 чеських шкіл (на 425 ру-

синських, тобто українських). “Заносилося на перспективу чехізації краю” (Ю.Шевельов).

А ось приклад з території, що тепер належить до “східної діаспори”. У пореволюційні роки на Кубані було більше як 200 українських шкіл, в районах виходили українські газети, в Кубанському педінституті був український факультет. Після сталінського голодомору 1932 - 1933 років (голодомор був і в РРСФР, але тільки в тих районах, де проживали українці) все це було ліквідовано. В обезлюднені станиці завезли селян із російських закутків. А із запровадженням у сільській місцевості паспортизації всі кубанці були записані росіянами (Л.Угрюмов, “Українське слово”, 1992, 2 квітня). Українців масово записували росіянами в Криму, в Донбасі та інших місцях.

14. Лінгвоцид через привілеї для панівної мови і її носіїв.

“Дивне відчуття охоплювало тут (у Молдові. — В.І., Я.Р.-В.) того, хто приїжджав із Росії! Бувши навіть часто хоч і дурнем, він виявлявся в пошані. Йому російську не треба було вчити” (“Огонек”, 1990, № 52, с. 13). А хіба в Україні було не так?

Будь-які спроби змінити статус української мови викликали шалений опір не лише можновладців і обивателів, а й певної частини вчених, у тому числі й філологів. Для прикладу наведемо слова мовознавця, члена-кореспондента АН СРСР О.Трубачова: “Чи етично скарги про становище україн-

ської мови починати з того, що вона “не є державною” (з листа Ю.Заплетіна, Ужгород)? Чи не вимагає цей товариш привілеїв, котрих явно не має російська мова ?” Бач, чого етим хакхам захотілось!

Зовсім недавно, у першій половині 80-х років, було запроваджено положення, за яким учителі російської мови проводили уроки не з цілим класом, а в підгрупах і одержували зарплатню на 15% більшу, ніж учителі національних мов. Цей дискримінаційний захід посилив відчуття другосортності рідної мови, її упослідженості.

Не лише у нанайців “молодь наша своєї мови встидається. Заговориш, зразу кричать: не ганьби нас!” (“Огонек”, 1991, № 4, с. 17). Не лише іжорець Гур’єв відчуває мазохістські радощі від того, що його мова невдовзі відімре (“Литературная газета”, 1989, 1 березня). На таких манкуртів не бідна й ненька Україна.

Коли минулого століття наш краєнин Н.Кукольник тільки вимагав заборонити малоросійську мову (заодно, правда, польську і німецьку — в остзейських губерніях), то на очах нашого покоління Щербицький і вся піраміда, яку він вивершував, доклала максимум зусиль до її ліквідації. “Дотепер пече встид при згадці, як у 60-і роки мовчки взяли новий мовний курс на Україні, коли один із перших керівників республіки почав демонструвати свою відданість “інтернаціоналізмові” читанням промов виключно російською мовою. (...). За командою згори російською заговорили апаратники всіх рангів, голови райвиконкомів і вузівські про-

фесори, голови колгоспів і бригадири” (“Правда”, 1990, 11 лютого).

Сумнівно, щоб “один із перших керівників республіки” запустив механізм прискорення русифікації з власної ініціативи. Йому це було “рекомендовано”. А не проявити належної запобігливості він не міг — як зі страху перед небезпекою позбутися становища намісника України (перед ним це сталося з П. Шелестом, якого за “українофільство” зняли з посади першого секретаря ЦК КПУ), так і з уродженого холуйства.

І що ж? Завалилася піраміда, щезла дешева “калбаса”, задля якої жертвували рідною мовою, а мова таки встояла і вистояла. Дякувати Богові, не всі українці сприймають світ через шлунок.

15. Лінгвоцид через “свободу вибору” мови.

Справжня свобода вибору можлива тільки за повної паритетності, рівноправності мов, чого не буває в жодній багатонаціональній державі, де “неминучими є ущемлення, а то й нищення інших національних культур, мови, національного характеру, провідних мислячих людей” (Ю. Мушкетик).

У житті мов теж спостерігається “воля до влади” (Ф. Ніцше), і незахищені мови опиняються в ролі попелюшки або й щезають з лінгвістичної карти світу.

Слова про права людини у виборі мови були в законах СРСР, Румунії, Угорщини, Польщі, однак реальна дійсність завжди чомусь зводилась до ви-

бору не української мови, а наслідок цього “вибору” теж відомий: великі масиви нашого етносу були денационалізовані й асимільовані сусідніми народами.

Усі, хто читав літературу з питань мовних відносин в СРСР, пам’ятають, що в ній одним із ключових було слово “добровільно”. “Добровільно” неросіяни відмовлялись від своїх “національних” мов, “добровільно” на роль засобу міжнаціонального спілкування була обрана російська мова і т.д. На думку сучасних польських учених така ж добровільність мала місце і в минулому: “На прохання громадян Великого Князівства Литовського (руська мова) наприкінці XVII ст. була замінена польською мовою”. Звична логіка поневолювачів: жертва, мовляв, сама просилася в ярмо.

Зараз, коли українська мова оголошена державною, знову чується галас про права людини, про свободу вибору мови. А йдеться про одне: як би, живучи в Україні, не вчити і не користуватись українською мовою. “Протиставлення прав нації правам особи (чи навіть взагалі людини) виникає здебільшого у колонізатора, який вважає особою чи то людиною передусім колонізатора і вимагає відтак собі всіх прав, не відмовляючись, звичайно, від прав колонізатора” (Л.Кіпніс).

Цікаво, чи приходять кому-небудь до голови подібна думка в тих країнах, де з правами людини давно все гаразд? І чому це не обурюються колишні громадяни колишнього СРСР, наприклад, у США чи Канаді, коли їм, щоб улаштуватись, наприклад, лікарем, доводиться складати екзамен з

англійської (у Канаді — англійської і французької) мови?

“Ну ж бо поїдьте до будь-якої європейської країни і загадайте від громадян, аби розмовляли з вами “по-человечески”, тобто лише вашою мовою... І щоб у дитсадку та в школі тубільці — французи чи німці навчали ваших дітей також тільки на “человеческом языке” (І. Драч).

“Свобода” вибору мови в нинішній Україні означає свободу невибору української мови. Демократичне гасло прийшло на місце колишніх гласних і негласних заборон.

16. Лінгвоцид через звуження соціальної приналежності мови.

Вороги української мови, отже — і українського народу, з давніх часів стверджували, що вона низька, некультурна, оскільки цією мовою ніхто, крім неписьменних селян, не послуговується. З погляду полонізаторів, нею розмовляють лише “поп і хлоп”, за словами обрусителів, це мужицька (у новіші часи — колхозна) мова.

То правда, що головний удар поневолювачі наносили по вищих, освіченіших верствах українського народу, щоб його таким чином обезголювати, залишити без проводу. “Перш усього українське панство, почасти куплене Москвою, почасти вирізане нею, потрохи заслано, стероризоване або приголюблене, швидко покинуло свій народ, перебігло на бік дужчого, здалось,

асимілювалось, стало “руським”. (В.Винниченко).

“Несамовитий Вісаріон” (Белінський) уважав, що малоросійське наріччя — селянське і водночас твердив, що твори малоросійської літератури “незрозумілі простому народові”. Елементарна логіка підказує, що саме народові й повинні бути бути зрозумілі ці твори. Адже, за словами Белінського, вищі верстви, з яких складається “публіка, котра читає”, “переросли малоросійську мову” і висловлюють почуття російською або навіть французькою.

Звідки були відомі Белінському літературно-мовні уподобання малоросів? А це не суттєво: “що ж стосуються до суцільної маси чорного народу, то його не належить про це і питати, тому що він не може відповідати, будучи неучьким у державних питаннях” (М.Костомаров).

Знав “шалений Вісаріон”, чому і як відбувалось “переростання малоросійської мови” вищими верствами. Знав і підтримував політику “батого і пряника” рідної “татарсько-німецької московщини” (М. Костомаров): довідавшись про царський вирок для Шевченка, він сказав, що присудив би йому не менше. Слово “гуманність”, яке запровадив до російської мови Белінській, певно, до малоросів застосовувати не належало.

Ще в минулому столітті було відомо, що українська мова — “Це не мова простолюду тільки, як твердять московські невігласи, а мова цілої нації, політичне майбутнє якої іще попереду, але чие місце на право самостійного розвитку в ряду ци-

вілізованих народів уже завойоване й не може бути зайняте ніким іншим” (М. Драгоманов).

А з приводу більш віддалених часів академік М. Грушевський писав: “Український нарід, як порівняти його до московського приміром, — був тоді далеко розумніший, освіченіший, проворніший. З України потім ціле століття находили на Московщину люде, що там заводили школи, бібліотеки, вчили, писали і друкували. Довгий час усі вищі духовні в Московщині були з Українців, бо своїх учених там не було. Довгі часи Московщина жила українською наукою, поки своєї нарешті не розвела, працею та заходами тих же українських учених” (М. Грушевський).

Намагання не випустити мову з-під селянської стріхи мало далекосяжну мету — мовно розчленувати український народ, позбавити його природного зв'язку між окремими суспільними верствами. Це “прирекло б на темноту народні маси або привело б врешті-решт до існування двох мов: української для народу і (велико)російської для інтелігенції” (М. Грушевський).

Така “двомовність” часто використовувалась як засіб боротьби проти української мови: “...дехто з промовців навіть указував, що й селянство зовсім відмовно ставиться до українізації, бо то, мовляв, знову хочуть піддурити мужиків, а для панів буде мова панська” (В. Чумак).

Ще й сьогодні польські вчені схильні пояснювати відродження української мови саме її “народністю”, тобто тим, що вона була мовою простолюду: “Емансипація української мови пов'язана з

добою романтизму, який звертав особливу увагу на народ, його мову, культуру, звичаї. Пожвавилось зацікавлення мовою і народною творчістю, а це, своєю чергою, збуджувало національні почуття молоді інтелігенції” (А. Фрішке). Ніби цією мовою не говорили свого часу князі, гетьмани і навіть польські королі.

У радянські часи серед керівництва українських більшовиків були теоретики, які вважали впровадження української мови — мови “нижчої культури села” змаганням супроти “вищої культури міста”, отже, явищем реакційним. Адже в майбутньому передова російська культура поглине українську культуру разом з мовою (Д. Лебедь).

Навіть у період “українізації” у виробничих школах і вузах важливі предмети викладались російською, а другорядні та політосвіта — українською.

Щодо використання української мови для агітації та пропаганди, то, можливо, кремлівським ідеологам була відома думка езуїта П. Скарги, який вважав, що причиною невдачі езуїтів у Русі-Україні було їхнє небажання вживати для агітації руську (українську) мову.

Ще і сьогодні можна почути, що українська мова не годиться для науки. Доброзичливці з сусідньої держави говорять про необхідність єдиного інформаційного простору. Це своєю чергою повинно означати і єдність мовного простору. У цьому “просторі” українській мові відводиться, за всіма ознаками, те ж місце, яке вона займала ще тоді, коли була “національною” мовою. Якщо вже входить у

якийсь “простір”, то хай би цей простір був не регіональним, а світовим і обслуговувався найінформативнішою мовою.

“Другосортність” української мови у сфері науки не є наслідком її чи її носіїв неповноцінності, а результатом колоніальної залежності України та україножерської політики її поневолювачів. Видатний учений І.Огієнко свого часу не отримав докторської стипендії лише тому, що писав українською мовою і друкувався в українськомовних журналах. “Хохлов у науку не пущать” — золоте правило імперського думання, за яких би режимів і строїв це думання не “проістекало” (Д.Степовик).

Не домігшись мовного розколу України “по вертикалі”, “заєдинщики” намагаються зараз зробити це “по горизонталі” — територіально. Західна і Центральна Україна хай би поки що балакали по-українському, а Східна і Південна — “по-двуязычному”, тобто по-російськи. Для цього вони домагаються запровадження другої державної мови, вимагають федералізації України. Мета зрозуміла: позбавити український народ можливості консолідуватись, зробити державу анемічною, безпорадною і “оградить” населення східних та південних областей від українськомовних впливів центральних і західних областей. Люди, які полюбляють розумувати про неконкурентноздатність української мови, застосовують проти неї методи, на які в цивілізованих країнах пристали б хіба що гангстери і мафіозі: перекриваються київські телепрограми, не приймаються передплата на

українськомовну пресу, не допускаються українськомовні видання у торгіву мережу й масові бібліотеки тощо. При цьому стверджується, що самі українці не хочуть учити своїх дітей в українських школах. А тим часом до єдиної української школи Донецька, яку таки не вдалося задушити, потрапляє лише кожна дванадцята дитина з тих, хто хотів би у ній учитись. Це означає, що вже тепер у Донецьку можна б набрати учнів ще на одинадцять таких шкіл. Очевидно, доказом того, що українці не хочуть учити своїх дітей рідній мові, мало послужити і спалення зразкової української школи на Дніпропетровщині.

17. Лінгвоцид через “розквіт” мови.

Однією з вершин марксистської діалектики є теза про відмирання через розквіт. Не останньою чергою вона стосувалась і національних мов.

Їх відмирання велося з прискоренням, отож треба було показати і їхній розквіт, щоб, бува, з тезою не стався конфуз: мови спочатку відмерли, а тоді розцвіли. “Одним з яскравих прикладів розквіту мов соціалістичних націй СРСР є українська літературна мова”, — писав академік І.Білодід у 1967 році.

“І, звичайно, самозакоханий автор йде на все, аби знову й знову просторікувати на теми... “русифікації України”. (...). Радянські люди такої проблеми не бачать, вона створена тими, хто, продавши рідну землю, погавкує на неї з європейських

та американських смітників”, — картали в 1973 році сановні київські мовознавці найвидатнішого українського лінгвіста сучасності Юрія Шевельова. Самі ж вони, заявивши, що “лінгвістика повинна робитися чистими руками”, про всяк випадок заховались за псевдонімом “Марія Тарасюк”.

Згодом виявилось, що від 1926 до 1979 року в СРСР “щезли, перестали існувати десятки (конкретно 93.—В.І., Я.Р.-В.) етнічних груп” (“Коммунист”, 1988, № 15, с. 63). Серед цих народів і мов, що пішли в небуття, багато хто хотів би бачити й українців з їхньою мовою: “Могила давно вже викопана. Й “інтернаціоналісти”-могильники ждуть не діждуться, поки ми ляжемо до ями,— закопать, затоптать, зрівняти з землею, щоб “от етих хохлов” не лишилося й згадки” (А.Дімаров).

А таки не діждуться! Хто комусь копає яму, сам упаде до неї. “М. Тарасюк” може це потвердити...

18. Лінгвоцид через боротьбу із “засиллям української мови”.

Із “засиллям” української мови боролись під час “українізації” і після неї. Чим закінчилось це засилля добре відомо: українська мова—“гвалтівниця” ледве дотягла до розпаду імперії “дружби народів — єдності мов”.

Зараз, після прийняття “Закону про мови в Українській РСР”, знову посилено мусується брехливе твердження про насильницьке впровадження української мови. У “Зверненні” ініціативної гру-

пи “Руху на захист прав російського населення Донбасу” серед іншого ставиться вимога “пропорційного розвитку мов”. На перший погляд, можна подумати, що “пропорційності” вимагають ті, хто занепокоєний упослідженим становищем української мови в Донбасі. Насправді ж, хоч як дивно, у “Зверненні” йдеться про російську мову! Все це нагадує класичну ситуацію, коли злодій вигукує: “Ловіть злодія!” Однак ця буфонада потрібна для шумового прикриття ліквідації останніх українських газет, шкіл, чинення перепон “Просвіті” і т. ін.

У Луганську виходили дві українськомовні газети: “Молодогвардієць” (від 1939 р.) і “Прапор перемоги” (від 1946 р.). “Тепер нема жодної”, — сумно констатує журнал “Україна” (1991, № 20, с. 21). В Одесі на 73 російськомовні видання виходить одне українськомовне (“Огонёк”, 1993, № 25-26, с. 13). Мовляв, самі собі хахли винні: навіть рвались із СРСР!

Серед тих, хто торкається проблеми української мови, є і такі, котрі радять відроджувати мову українського народу помалу, обережно, щоб часом не образити носіїв інших мов. Тут же пропонується приділяти якомога більше уваги розвиткові мов неукраїнських народів України, аби вони із вдячності за турботу про їхні мови приступили до вивчення української. “Ніжно” відроджувати українську мову радять нам і ті, що готові бути краще “погвалтованими, ніж українізованими”, у яких від цієї мови алергія (див., напр.: “Огонек”, 1991, № 48, стаття “Одесса: языковые баталии”).

Обачність у цій делікатній справі, а тим більше турбота про інших, безперечно, потрібні й заслуговують на схвалення і всіляку підтримку. Треба, однак, глядіти, щоб “провансальська” терплячість й обережність не призвели українську мову до стану провансальської, що колись була квітучою мовою трубадурів, а з кінця минулого століття оголошена мертвою, хоча насправді продовжує животіти приблизно в такому вигляді, як українська десь на Білгородщині чи Курщині.

19. Інші форми лінгвоциду.

Лінгвоцид здійснювався і багатьма іншими шляхами та способами, яких не сила хоча б перелічити у нашій книжці. Однак не можемо не вказати тут на облудність художньої літератури, що “розминулась з духом і з душею народу” (Р.Миша), на безсоромність так званих суспільних та гуманітарних наук, у тому числі перетвореної на слухняне знаряддя русифікації україністики.

Мовознавців-україністів було вимордовано ще в сталінські часи. Тільки за 1932 рік в Україні було знищено 16,4% всього складу науковців (Д.Соловей), в тому числі лінгвістів. Були вилучені з науки такі блискучі мовознавці, як академік А.Кримський, професори Є.Тимченко, О.Синявський, О.Курило, учені Г.Голоскевич, В.Ганцов, Ф.Шумлянський... А пізніше, хоч “були талановиті люди, люди оригінального мислення і незаховуваних фактів, їх прирікали тікати до інших республік,

мовчати в своїй чи сидіти у в'язницях, концтаборах або психушках” (Ю.Шевельов).

Часи, слава Богу, змінилися, проте мало змінилися люди. “Упродовж останніх років кожен, хто вимушено чинив шкоду українській культурі і усвідомлює це, міг би висловитися і засудити минулу мовну практику і свою в ній участь. А проте таких голосів не чути” (С. Караванський).

І нині на адресу деяких україністів можна віднести іронічні рядки П.Глазового:

*Дома в мене мова —
Засіб спілкування.
А на службі мова —
Засіб існування.
Як же рідну мову
Я забуду, тату,
Я ж за неї маю
Непогану плату?*

Одним із головних напрямків здійснення лінгвоциду є боротьба з друкованим словом. Недостатньо було заборони на імена і твори. Ще — спалювали бібліотеки. Першою згоріла книгозбірня Києво-Печерської Лаври ще за Петра I. Вночі з 21 на 22 квітня 1718 року православні монахи — царські агенти підпалили приміщення Києво-Печерської Лаври, де знаходилася її бібліотека та архів. За Катерини II згоріла бібліотека Києво-Могилянської академії (1780 р.). Пізніше горіли в основному лише книжки. Так, за розпорядженням куратора Київської округи князя Ширинського-Шихматова було спалено 500 книжок із байками Л.Глібова. Спалення бібліотек відновилося у ра-

дянські часи. Найбільш відому бібліотечну пожежу було влаштовано у відділі україністики Бібліотеки АН УРСР у Києві у 1964 році. Не треба думати, що горіли лише українські бібліотеки. У 1833 і 1928 роках було спеціально зібрано і спалено рукописи і книги кримсько-татарського народу.

А ще неухильно зменшували тиражі українськомовних видань: від 60% у 60-і роки до 19% у 1990 році.

А те, що друкувалось українською, являло собою головню пререклади класиків марксизму-ленінізму і вірних ленінців сучасності, агітаційно-пропагандистську, атеїстичну та соцреалістичну художню літературу. Ця “продукція” здатна була викликати огиду не лише до самої себе, а й кидала тінь на мову, якою вона — і тільки вона — друкувалась.

“Десятками мов Союзу повинні були друкуватися і читатися тільки повні зібрання творів Маркса та Леніна. Цього було досягнуто з одами Сталіну на додачу. Задля цього треба було задіти національні літератури (особливо українську і тюркську), винищивши значну частину їхньої інтелігенції” (Г.Федотов).

У роки застою Інститут філософії Академії наук УРСР спромігся видати українською мовою лише одну книжку, та й ту про боротьбу з українським буржуазним націоналізмом.

Чи поліпшились справи після проголошення Україною незалежності? “Комуністична система планомерно йшла до знищення національної видавничої справи, але робила це “медленно, но верно”;

сьогоднішній шовінізм пішов у атаку на українське слово навально й цинічно, не приховуючи свого справжнього обличчя” (“Літературна Україна”, 1993, 31 березня). 1992 року газета “Друг читача” зафіксувала в Україні 2277 (61,9%) російськомовних і 868 (38,1%) українськомовних видань, тиражем відповідно 54,4 мільйона (71,7%) і 21,5 мільйона (28,3%) примірників. Російською мовою було видано 264 переклади (за тиражем — 95,7%), а українською тільки 24 — у 12 разів менше. Тільки четвертина тиражу дитячої літератури вийшла українською мовою.

Відомо, що російські дворяни зневажали рідну мову не з причини відсутності почуття патріотизму (навіть багато декабристів погано володіли російською), а головним чином через те, що цією мовою нічого було читати. Щоб не було чого читати (а в наші часи — ще й слухати і дивитись) українською мовою, машина русифікації працювала на повну потужність протягом кількох століть.

“Руйнування мови — основи національної культури — це вже не просто вина, а злочин держави перед народом” (А. Мокренко). Не дивина. Адже це була не наша держава.

У більшовицько-соціалістичні часи перепало, звісно, і російській мові. “А матюкаюсь я тому, що мат російський рятівний для мене особисто в цій смердячій камері, до якої потрапила наша велика, могутня, вільна і т.д. і т.п. мова. Заганяють її, бідолаху, під нари хто попало: і пропагандисти із ЦК, і смердячі газетярі, і паскудні літератори, і графомани, і цензори, і технократи горді. Заганя-

ють її у передовиці, у постанови, у протоколи допитів, у мертві доповіді на зборах, з'їздах, мітингах і конференціях, де вона поступово перетворюється у доходягу, що втратила гідність і здоров'я, випирають із неї Дух" (Ю.Олешковський).

Але хіба можна порівняти всі ці знущання з тим, що випало на долю української мови? Зрештою, між долею мов і долею народів існує чи не повна паралель. Ї тут достатньо порівняти у процентах скільки українців і скільки росіян загинуло хоча б від голодомору імені Сталіна.

20. Історія лінгвоциду, спрямованого в Росії, Польщі, Угорщині, Румунії, Чехословаччині проти української мови, з абсолютною однозначністю свідчить, що єдиним і найпевнішим заборолом проти нього є державність мови і нації. "В свої хаті й своя правда, і сила, і воля" (Т.Шевченко).

21. Протистояти явному чи скритому лінгвоцидові можна тільки з позиції знання, усвідомлення того, що являє собою мова, як і за якими законами вона живе, яка її роль у житті людини і народу.

II. ЩО ТАКЕ МОВА

Мова займає одне з найвищих місць на шкалі національних вартостей.

У. Вайнрайх.

1. Мова належить до так званих вторинних систем. Вона існує не сама по собі, а в людському суспільстві, похідним від якого вона є. Водночас мова — один із факторів самоорганізації суспільства і невід'ємна ознака таких спільнот, як рід, плем'я, народність, нація.

2. Мова існує у свідомості членів суспільства, реалізується в процесах мовлення і "консервується" в результатах цього мовлення (у сказаному, написаному). Тому доля мови залежить від кожного з мовців.

3. З матеріального погляду в мові, що реалізується в мовленні, немає нічого, крім звуків, які комбінуються у слова, речення тощо. За цими комбінаціями скривається величезний світ значень — фонетичних, лексичних, граматичних, стилістичних. Саме в них відображені знання народу — носія мови — про світ, його структуру, став-

лення людей до нього. “Мова народу — це його дух, і дух народу — це його мова” (В. фон Гумбольдт). У ній акумулюється духовна енергія народу. Вона є головною ознакою і символом нації.

4. Через мову ми пізнаємо світ. Наївно вважати, що кожен з нас сприймає світ безпосередньо, “таким, як він є”. Насправді наше сприйняття світу відбувається крізь призму нашої мови. “Світ просіється крізь сито слів” (К.Кравс).

Підкреслимо, що в кожного народу “мовна картина світу” — своя, неповторна. Найпростіший приклад: ми в природі чуємо тільки ті звуки, які є в нашій мові (р-р-р, ш-ш-ш, ку-ку, ку-ку-рі-ку, гав-гав, няв, дзень, хресь, хляп тощо). В інших народів ці звуконаслідування звучать зовсім інакше.

Весь світ ми “розчленовуємо” і “сортуємо” так, як це змушує нас робити структура нашої мови, у якій зафіксовано досвід усіх попередніх поколінь різних епох. Тому зникнення будь-якої мови — це незамінна втрата, яка збіднює людство в цілому.

Мова — засіб самопізнання народу, форма існування надбудови в усіх її виявах. “Мова — дім духу” (М.Гайдеггер).

“Мова є рчище, яким дух може котити свої хвилі з твердою впевністю, що джерела, до яких вони його підводять, ніколи не висохнуть” (В. фон Гумбольдт).

5. Мова — найважливіший засіб спілкування людей, тобто засіб вираження і передавання думок, почуттів, волевиявлень. У цій ролі людська мова має універсальний характер: нею просто передати все те, що виражається, наприклад,

мімікією, жестами, морським зводом чи дорожніми знаками, тоді як жоден із цих засобів спілкування не може конкурувати у вираженні з мовою.

6. Мова — це засіб формування, оформлення та існування думки: без називання нема думання, осмислення реальності. “Ми не лише говоримо якоюсь мовою, ми думаємо, ковзаючи вже прокладеною колією, на яку ставить нас мовна доля” (Х.Ортега-і-Гассет).

7. Мова — система знаків, матеріальних за своєю природою і соціальних за змістом та функціями. Кожен елемент мови має свою значимість лише в єдності та взаємозв'язку з іншими елементами. Тому будь-яке насильство над окремим елементом негативно позначається на мові в цілому.

8. Мова — явище суспільне. Вона виникає, розвивається, живе і функціонує в суспільстві. Між мовою і суспільством існує взаємний зв'язок: не лише загибель суспільства призводить до загибелі мови, але й загибель мови веде до зникнення суспільства, що не вберегло свою мову.

Мова — не тільки витвір історії суспільства, але й активний чинник цієї історії: не тільки об'єкт, а й суб'єкт історії.

9. Формою існування мови, свідченням її життєздатності є мовлення, тобто використання цієї мови людьми в комунікативних актах у всіх сферах громадського та особистого життя.

Перестаючи бути засобом спілкування, мова стає мертвою.

10. Головними компонентами мови є фонетика, лексика, граматики.

11. Фонетика — це звуки та елементи, що їх супроводжують: наголос, інтонація. Фонетику мови людина повинна засвоїти на сто відсотків. Засвоєння це починається в ранньому віці: мелодику мовлення та деякі інші інтонаційні елементи людина засвоює ще в стані ембріона, звукотворення формується в основному до двох років. Більше того: навіть перший крик немовляти має національно-мовний характер. Фонетичні навички реалізуються автоматично, а тому опанування фонетикою іншої мови чи повернення до рідної вимагає певних зусиль.

12. Лексика — це сукупність слів мови. Ця сукупність внутрішньо організована, упорядкована: слова об'єднуються в класи (частини мови), словотвірні гнізда, стилеві шари, синонімічні ряди, антонімічні пари і т. ін.

Словниковий склад різних мов неоднаковий: найбагатшим він вважається в англійській мові. У нещодавно перевиданому “Великому Оксфордському словникові” зафіксовано понад 600 тисяч слів. Мови деяких племен у джунглях Амазонії не перевищують двох тисяч слів.

Словниковий склад — найбільш мінливий, нестійкий компонент мови. Він безпосередньо відображає життя народу і чутливо реагує на будь-які зміни в ньому.

Словниковий склад — найбільш відкрита мовна підсистема, сюди легко проникають слова з інших мов. Саме тут найвиразніше відчувається чужо-

мовна експансія, яка призводить до “розмивання” мови. Чужі слова тягнуть за собою чужі звуки, чужі словотвірні елементи, навіть граматичні форми.

Піклування про мову, її захищеність слід починати саме із захисту словника.

Вважається нормальним, коли мовець володіє одним відсотком словника мови. Цього достатньо, щоб вільно розмовляти іноземною мовою. Що стосується рідної мови, то, очевидно, на такій кількості слів зупинитися не слід. Адже, щоб нормально учитись навіть у першому класі, дитині необхідно знати щонайменше 800 слів.

13. Душею мови, її “алгеброю” є граматики. Вона найчіткіше виявляє національний характер мови, її своєрідність. Граматики — це ситема правил поєднання слів у мовленні (словосполучення, речення, текст), їх змінюваності, що обумовлена потребами цього поєднання.

На відміну від словника, граматики характеризується більшою непроникливістю для чужомовних впливів. Однак порушення граматичної будови більш боляче відбивається на мові, ніж проникнення в мову чужих слів.

Грамматичний стрій мови достатньо опанувати на п'ятдесят-дев'яносто відсотків, щоб бути зрозумілим. Грамматикою рідної мови, ясна річ, треба оволодівати досконало.

14. Мова — головне знаряддя соціалізації, тобто перетворення біологічної істоти в соціальну, у члена певного суспільства. Мова бере участь у творенні людини.

15. Мова — це генетичний код нації, який поєднує минуле з сучасним, програмує майбутнє і забезпечує буття нації у вічності.

ІІІ. НАУКИ ПРО МОВУ

1. Не таємниця, що в більшості людей уявлення про мову та науку про неї пов'язані зі спогадами про уроки мови в школі, які справляли приємність хіба що для запеклих відмінників.

Через це чимало людей скептично ставляться до цих питань і їх дивує те, що на сторінках преси так часто сьогодні розглядаються мовні проблеми.

2. Між тим мовні проблеми мають широкий вихід у соціальну, економічну, політичну, науково-технічну, культурологічну та інші сфери суспільного буття. Звідси — величезне значення мови і, як наслідок, ціла низка наук про неї.

3. В інтересах суспільства наука намагається розглянути феномен мови з найрізноманітніших площин.

4. Кошти, вкладені у вивчення мови, за короткий час сторицею повертаються суспільству дивідендами у вигляді здобутків науково-технічного прогресу, зміцнення соціального і національного миру, підвищення культури і духовності народу, його освітнього рівня, матеріального добробуту.

5. Вивченням мови займається власне лінгвістика, а також ціла низка інтердисциплінарних наук, що виникли на стику мовознавства з іншими науками.

6. Лінгвістика, тобто мовознавство, вивчає мову з погляду її походження, розвитку і функціонування в суспільстві.

7. Загальне мовознавство вивчає, що таке мова взагалі, як вона побудована, як пов'язана з позамовними явищами, які бувають мови, як вони розвиваються, взаємодіють тощо.

8. Часткове мовознавство концентрує свою увагу на вивченні якоїсь окремої мови чи групи споріднених мов: україністика, арабістика, славістика і т. ін.

9. Історичне мовознавство вивчає мови з погляду їх походження та розвитку.

10. Описове мовознавство з'ясовує будову мови та її функціонування на певному проміжку часу.

11. Теоретичне мовознавство має за мету наукове осмислення мовознавчих проблем.

12. Прикладне мовознавство спрямоване на вирішення практичних потреб суспільства, пов'язаних з використанням мови.

13. Внутрішньо наука про мову членується залежно від того, які складові частини мови та в якому аспекті вивчаються:

- фонетика — наука про звукову сторону мови;
- семантика — наука про значення мовних одиниць;
- лексикологія — наука про словниковий склад мови;

— дериватологія — наука про способи творення нових слів;

— морфологія — наука про будову та граматичні форми слів;

— синтаксис — наука про сполучуваність слів, словосполучення та речення;

— стилістика — наука про стилі мови та їх функціонування.

14. Кожна з цих наук, у свою чергу, поділяється на вужчі науки. Тут нема змоги перерахувати їх. Обмежимось одним прикладом: лексикологія поділяється на ономазіологію, семасіологію, етимологію, лексикографію тощо.

15. Мова — настільки складний, багатоаспектний феномен, вона пов'язана з такою кількістю позамовних явищ, потреб суспільства та окремої людини, що її вивчення лише в межах лінгвістики не може бути ні вичерпним, ні достатнім: потрібне кооперування наук, особливо коли йдеться про так звані порубіжні, стикові зони.

16. У ХХ ст. навколо мовознавства сформувалась ціла сім'я інтердисциплінарних наук:

— соціолінгвістика — наука про функціонування мови в суспільстві;

— психолінгвістика — наука про взаємозв'язок мови з психічною діяльністю людини;

— нейролінгвістика — наука, що концентрує свою увагу на мовленні людей з відхиленнями у психіці;

— етнолінгвістика — наука про національну специфіку мов;

— інтерлінгвістика — наука про спілкування в багатомовному світі;

— лінгвогеографія — наука про ареальне розміщення мов та діалектів;

— паралінгвістика — наука про засоби спілкування, що використовуються поряд з мовою (жести, міміка, неканонічна фонетика...)

— інженерна лінгвістика — наука, що вивчає мову з метою застосування її для потреб науково-технічного прогресу...

17. Однак і цей перелік не вичерпує кількості наук, що займаються вивченням мови. Треба б додати сюди кібернетику, семіотику, теорію комунікації, теорію інформації тощо, не кажучи вже про такі старовинні соратниці лінгвістики, як філософія, логіка, психологія, герменевтика, літературознавство.

18. Ідеї, методи, навіть цілі концепції мовознавства справляють значний вплив на характер наукового мислення взагалі. Так, структуралізм, започаткований великим швейцарським лінгвістом Ф. де Соссюром, згодом проник не тільки в етнографію та літературознавство, але й у філософію, політекономію, математику.

Недарма роль мовознавства в гуманітарних науках прирівнюють до ролі фізики в природничих науках.

19. Як може підсумувати читач, значення мови, наук про неї не обмежується задоволенням професійного інтересу мовознавців. Воно диктується потребами життя сучасного цивілізованого суспільства.

Нація не може претендувати на місце серед передових народів, не дбаючи про свою мову, її розвиток, функціонування та науки про неї.

20. Наука про мову не повинна бути наукою для науки чи, тим більше, тільки для науковців. Її призначення — бути наукою для народу, його сьогодення і його прийдешнього. Цим ідеалам повинна відповідати кожна наукова праця.

За дослідження мови повинні братися люди з чистим сумлінням, із серцем, нагрітим бажанням добра рідному народові і повагою до інших народів.

IV. ФУНКЦІЇ МОВИ

1. Жодне суспільство, на якому б рівні розвитку воно не знаходилось, не може існувати без мови. Це стосується всіх народів, усіх шарів і прошарків суспільства і кожної окремої людини.

2. Обслуговуючи потреби суспільства, мова виконує цілу низку функцій, життєво важливих для цього суспільства, окремих груп і кожної людини.

3. Комунікативна функція. Суть її в тому, що мова використовується для інформаційного зв'язку між членами суспільства. Ця функція є надзвичайно важливою як для суспільства, так і для самої мови: мова, якою не спілкуються, стає мертвою; народ, який втрачає свою мову, зникає.

Спілкування — це процес задоволення однієї з найбільш ранніх і найважливіших суспільних потреб, а саме потреби людини в іншій людині. Це не просто міжособистісний, а соціальний процес.

“Людина має схильність спілкуватися з собі подібними, тому що в такому стані більше відчуває себе людиною” (І. Кант). Є й інший бік цього про-

цесу: найбільша розкіш на світі — це “розкіш людського спілкування” (А. де Сент-Екзюпері).

Спілкування — найважливіша функція мови. Їй так чи інакше підпорядковані всі інші функції.

На шляху поступу людство винайшло чимало засобів обміну інформацією: транспортна сигналізація, символіка науки, знаки спортивного суддівства тощо. Однак мова продовжує займати чільне місце.

Усі позамовні знакові системи є похідними від мови, без неї їх не можна було б ні створювати, ні вивчати, ні використовувати.

У відношенні до інших засобів спілкування мова має універсальний характер: нею можна передавати ту інформацію, носіями якої вони є, але навіть усі разом вони не спроможні замінити мову.

Для повноцінного функціонування мови і її розвитку вона повинна використовуватись у всіх сферах комунікації — у науці, техніці, виробництві, ділових стосунках, освіті, культурі і т.д., а не лише в побуті чи художній літературі.

4. Експресивна функція. Вона полягає в тому, що мова є універсальним засобом вираження внутрішнього світу індивіда. Вона дає можливість перетворити внутрішнє, суб'єктивне в зовнішнє, об'єктивне, доступне для сприйняття. “Говори — і я тебе побачу”, — стверджували мудреці античності. Кожна людина — це цілий неповторний світ, сфокусований у її свідомості, у сферах інтелекту, емоцій, волі. Але цей світ скритий від інших людей, і тільки мова дає можливість розкрити його для інших. Чим досконаліше володієш мовою, тим ви-

разніше, повніше, яскравіше постаєш перед людьми як особистість.

Те ж саме можна сказати і про народ, націю.

5. Ідентифікаційна функція. Мова є засобом спілкування. Це правда. Але, додамо, — тільки для тих, хто її знає. Для тих, хто її не знає, вона є засобом роз'єднання, сепарації, відокремлення своїх від чужих. Спілкуватися за допомогою якоїсь мови можуть лише носії цієї мови. Тільки для них вона є засобом ідентифікації, ототожнення в межах певної спільноти. Ця ідентифікація виявляється і в часовому, і в просторовому вимірах. Ми відчуваємо свою спільність і з тими, що жили задовго до нас і житимуть після нас, і з тими, що живуть далеко від нас, в інших краях.

У XVIII столітті великий німецький учений Й.Г.Гердер (саме він пророкував українському народові велике прийдешнє, вбачаючи в Україні майбутню Елладу) запровадив до наукового обігу поняття належності: люди, щоб нормально розвиватись, мають не лише їсти і пити, але й належати до якоїсь спільноти. “Бути людиною — означає почуватися десь як дома”, — коментує Гердера І.Берлін. Однак, щоб “почуватись”, необхідно спілкуватись, причому так, щоб спілкування не потребувало зусиль, було майже інстинктивним. Таке спілкування забезпечується, природно, рідною мовою.

Ще стародавні греки глибоко усвідомлювали, що таке мова як консолідуєчий засіб. Афіни запевняли Спарту, що ніколи не стануть зрадниками

еллінської єдності — “єдності крові і єдності мови” (Геродот).

Мова поєднує людей більше, ніж класова, партійна, релігійно-конфесійна приналежність, більше, ніж історія народу (її не всі знають), а іноді навіть більше, ніж етнічне походження. Вчений і письменник А. Кримський, письменниці Марко Вовчок і Наталена Королева, поет Юрій Клен (О.Бургардт), військовий діяч і поет Василь Вишиваний (австрійський архикнязь Вільгельм фон Габсбург), політичний діяч В'ячеслав Липинський, педагог-просвітитель Софія Русова та багато інших — не мали в собі ні краплини української крові, але українська мова кровно поєднала їх з нашим народом і його духовністю.

Кожен із нас має свій “портрет”, мовний “паспорт”, у якому відображено всі параметри нашого Я — національно-етнічні, соціальні, культурні, духовні, вікові.

Тому не ігноруймо цієї функції мови, щоб не втратити можливості бути своїм для своїх.

6. Гносеологічна функція. Мова є засобом пізнання світу. Людина, на відміну від тварини, користується не тільки індивідуальним досвідом, але й усім тим, що досягли її попередники та сучасники, тобто суспільним досвідом. Вона має два види пам'яті: емоційну і логічну. Перша формується на початкових стадіях розвитку індивіда, формування другої завершується на сьомому році життя — тоді, коли завершується і мовне формування людини, що свідчить про їх тісний взаємозв'язок. Людині ніколи не треба починати пізнання світу “з

нуля". Досвід суспільства закодовано і зафіксовано в мові, в її словнику, граматиці, фраземіці, а за наявності письма також — у деталізованому вигляді — у текстах. Пізнаючи мову, людина пізнає світ, причому світ у баченні саме цієї мовної спільноти.

“Межі моєї мови означають межі мого світу” (Л.Вітгенштейн).

Кожна мова є неповторною картиною світу, і тому зникнення якоїсь із них збіднює уявлення людства про світ, звужує його досвід.

Гносеологічна функція мови полягає не тільки в кумуляції, накопиченні досвіду суспільства. Мова є засобом мислення, формою існування думки. Отже, у пізнанні нового, раніше не відомого, вона є обов'язковим чинником. Філософи говорять про принципову неусувальність, невідривність, постійну доповнюваність мови стосовно процесів і результатів пізнання. Роль думки і мови в пізнанні світу нагадує прокладання тунелю: думка у мовній формі вгризається в породу невідомого і застигає у вигляді кріплень, без яких тунель обвалився б.

7. Мислетворча функція. Вона полягає в тому, що мова є засобом формування думки — людина мислить у мовних формах. Є мислення конкретне (образно-чуттєве) і абстрактне (понятійне). Суто людське мислення, понятійне, — це оперування поняттями, які позначені словами і які не могли б без слів існувати. Крім того, у процесі мислення ці поняття зіставляються, протиставляються, поєднуються, заперечуються, порівнюються тощо, для

чого в мові існують спеціальні засоби. Тому мислити — означає оперувати мовним матеріалом.

Вислів “обмінюватися думками” абсурдно розуміти дослівно. Якби люди обмінювалися безпосередньо думками, то вони завжди розуміли б один одного і не було б ніяких втрат при передаванні інформації. Насправді люди обмінюються мовними одиницями, в яких закодовані думки. І адресат мовлення не завжди адекватно розшифровує цей мовний код. Тим більше, що адресант (мовець) не завше вправно закодує їх. Недарма говорять: хто ясно думає, той ясно висловлюється. Або й дошкульно: видно з мови, якої ти голови.

Зауважимо, що думання відбувається у формах певної мови, здебільшого тієї, яку ми найкраще знаємо, тобто рідної. Отже, сам процес мислення має національну специфіку, яка обумовлена національним характером мови. Намагання позбавити людей національних мов і перейти на єдину мову неминуче мало б наслідком стан, про який колись писав Г.В.Ф.Гегель: “Коли всі мислять однаково, значить ніхто не мислить”. І мав рацію Г. Брех: хто вбиває дух — вбиває слово, а хто оскверняє слово — оскверняє дух, бо вони нерозривні.

8. Естетична функція. Мова є знаряддям і водночас матеріалом створення культурних цінностей. Вона — першоелемент культури. Фольклор, художня література, театр, пісня тощо — усе це дає підстави стверджувати, що мова — становий хребет культури, її робітня, її храм.

У живому мовленні мова виконує, в основному, функцію спілкування, комунікації. У художньому

творі головне призначення мови — образотворення, ейдологічна функція. А вже за допомогою мовних образів художнього твору відбувається акт “спілкування” митця з читачем, слухачем.

У художньому творі, особливо поетичному, часто спостерігається відхилення від звичних норм, мовленнєвих стандартів. Саме ці відхилення роблять текст художнім, визначають його жанр. Тому необхідною передумовою літературної творчості є досконале оволодіння мовною нормою — щоб знати чи відчувати, від чого і якою мірою допустимі відхилення.

Ключем до образної структури твору, його ідейно-естетичного потенціалу є мова тексту. Що краще знаємо мову, то повніше розкриваються перед нами глибини твору. Мова має поетичну природу, навіть окреме слово — це “малий твір мистецтва” (Г. Глінц).

Справжнє оволодіння мовою йде від літературної мови до мови художньої літератури.

Крім того, мові властиві закони евфонії, милозвучності. Це, а також досконала організація мовного матеріалу в процесі спілкування може бути джерелом естетичної насолоди, що найвиразніше проявляється при сприйнятті ораторського та художнього, зокрема поетичного, мовлення.

Виховання відчуття краси мови — основа всякого естетичного виховання.

9. Культуроносна функція. Мова — носій культури. Культура кожного народу зафіксована у його мові. Пізнання народу, його культури, його ментальності іншими народами може бути повер-

ховим (“туристським”) і глибинним, всебічним. Для глибинного пізнання народу необхідне знання його мови. У цьому випадку мова виконує функцію каналу зв’язку між народами. Пропагуючи свою мову в світі, ми пропагуємо власну культуру, її надбання, збагачуючи світову культуру. Згадаймо, яке враження на Європу зробили гастролі українського хору Кошиця, відкривши світові цілий материк оригінальної і багатющої культури, а з нею — і наш народ. Так за допомогою мови відбувається “переливання” духовних цінностей, транспортування їх іншими мовами, завдяки чому наша духовність стає органічною частиною духовності інших народів, а існування нашого народу з маловідомого у світі факту стає фактором світової цивілізації.

Культуроносна функція мови постійно і виразно проявляється передусім у суспільстві носіїв цієї мови: через мову відбувається засвоєння кожною людиною культури свого народу і естафета духовних цінностей від покоління до покоління. Чим повніше, повнокровніше функціонує в суспільстві мова, тим надійніший цей духовний зв’язок поколінь, тим багатша духовність кожного наступного з них. І навпаки: усякі мовні утиски руйнують цей зв’язок, збіднюють культуру народу. А тому боротьба за повноправність своєї мови — це водночас боротьба за рідну культуру.

Культуроносна функція мови реалізується й на особистісному рівні. Людина, пізнаючи мову свого народу, прилучається до джерел неповторної духовності нації, з часом стає її носієм і навіть твор-

цем. Це право і обов'язок кожного, і водночас — надійний показник реального, а не лише декларованого патріотизму. Не може вважатися патріотом той, хто зі страху, для вигоди чи внаслідок невігластва ігнорує мову і культуру своєї нації або навіть свідомо зрікається її сам і відриває від неї своїх дітей. Така людина втрачає цінність і повагу серед своїх, не становить вона вартості й для інших — хіба як робоча сила чи знаряддя здійснення чужих інтересів. Мова — мати народу. А "... хто матір забуває, того Бог карає, того діти цураються, в хату не пускають. Чужі люди проганяють, і немає злomu на всій землі безконечній веселого дому" (Т. Шевченко).

10. Номінативна функція. Це функція називання. Мовні одиниці, передусім слова, служать назвами предметів, процесів, якостей, кількостей, ознак тощо. Усе пізнане людиною одержує свою назву і тільки так існує в свідомості. Цей процес називається лінгвалізацією, "омовленням" світу.

У назвах зафіксовано не тільки реалії дійсності, адекватно пізнані людиною, але й помилкові уявлення, ірреальні, уявні сутності тощо. Так, гігантський уявний світ фольклору, художньої літератури існує тільки завдяки мові. Але його вплив на нашу поведінку, на наш спосіб життя іноді не менший, ніж вплив реального світу.

"Отримати ім'я — значить укоренитись у ментальності, на ментальному рівні слова і тим самим знайти не смертність" (І.Мардов).

За допомогою слів предмети світу транспонуються у предмети свідомості, відбувається розумове освоєння світу.

Номінативними одиницями (словами та сталими словосполученнями), як мозаїкою, покрита вся реальність. Мова є картиною, "зліпком" реального світу. Зрозуміло, що кожна мова являє собою своєрідну картину дійсності (наприклад, у нас одне слово "сніг", а в ескімоській — кілька десятків слів на означення цього явища; по-різному мовно розчленовані в різних мовах одні й ті ж фрагменти світу і т. ін.). І дуже прикро, коли з тих чи інших причин існують у мові великі прогалини, лакуни, незаповнені ділянки. Наявність таких прогалин у мові змушує народ дивитись на світ чужими очима, порушує національну цілісність духовної культури. Найчастіше це трапляється з "непрестижними" мовами, які не мали можливості лінгвалізувати певні сфери пізнання і діяльності людини, лінгвалізовані "престижними" мовами. Ідеться передусім про сферу науки, техніки, виробництва, соціально-економічних відносин тощо.

Тому заповнювати ці лакуни, піднімати статус рідної мови до рівня мов, що обслуговують найпередовішу науку, культуру, виробництво, — обов'язок не тільки і не стільки мовознавців.

Але структурна неповнота мови відчувається і в гуманітарній сфері, навіть у художній літературі. На думку М.Рябчука, українською мовою у прозі важко "самовиразитись" київським рекетирам і міліціантам, повіям і номенклатурним бон-

зам". З цього деякі "русскаязычныя" критики роблять висновок, що українська література "без'язика", хоча, як відомо, мовлення рекетирів і повій у жодній країні не славиться словником та стилістичним багатством і взагалі у своєму спілкуванні вони доволі часто обмежуються жес-тами.

Народ творить мову, мова творить народ. І кожен, хто усвідомив себе частинкою народу, — до якого стратуму, прошарку він не належав би, — повинен відчувати себе відповідальним за долю мови, бути її творцем.

11. Лінгвістична наука розрізняє також інші функції мови.

Фатична, або контактовстановлювальна, функція — звертання на себе уваги, "підготовка" потенційного співрозмовника до сприйняття інформації.

Волюнтативна функція — вираження волі щодо співрозмовника: прохання, запрошення, порада, спонукання тощо.

Магічно-містична функція. "Слова мають величезну владу над нашим життям, владу магічну, ми зачаровані словами і значною мірою живемо в їхньому царстві" (М.Бердяєв).

Магічна функція мови проявляється, зокрема, у тому, що слова здатні викликати уявлення, образи предметів, істот, які не існують взагалі. Люди живуть не лише у світі реальних речей, а й у словесному світі, в якому реальне та ірреальне не мають між собою чітких меж. Хіба на світосприйманні людей, на їх орієнтацію в реальності не мають впливу

такі слова, як відьма, упир, водяник, чугайстер та под.? Та й сама дійсність сприймається ближчою, реальнішою, коли її фрагменти названо словами. Вона стає більш чітко окресленою, розумово і чуттєво більш присвоєною. Слово виділяє предмети з хаосу явищ, воно допомагає людині оволодівати часом і простором. У ньому відбувається містерія перетворення скороминушого у вічне.

Містична функція мови полягає у вірі людей у можливість за допомогою слова викликати богоявлення, оживити мертвих, подіяти на певний предмет чи особу, підкоряючи їх своїй волі. Це виявляється в намаганні засекретити назви тих предметів, які необхідно забезпечити від ворожого впливу, у вірі, що вимовлене слово може накликати хворобу, нещастя, нанести шкоду. У стародавньому Єгипті був ритуал розбивання глиняних посудин з іменами ворогів, щоб накликати на них погибель. У сучасному Єгипті є звичай писати листи до святих і класти їх за огорожу могил. Чимало виявів магічно-містичної функції мови є в звичаях, обрядах і традиціях українськомовної спільноти.

Демонстративна функція — підкреслене вираження за допомогою мови своєї етнічної, національної приналежності. Так, на вулицях колись німецькомовної Праги чеські студенти та молода інтелігенція голосно, з викликом розмовляли по-чеському, виражаючи в такий спосіб і своє ставлення до засилля німецької мови на їх рідній землі, і свою відданість національним вартостям. Вирозом такої ж позиції є й Шевченкове "вмію, та не хочу" щодо вживання російської мови.

12. Ми перелічили найголовніші функції мови, усвідомлення яких суттєво впливає на ставлення до мови, глибину і повноту її вивчення, на її використання.

“...Мова діє в усіх сферах духовного життя як творча сила, і якщо далі прослідкувати цю проблему, то важливість мови стане ще більш очевидною. Той, хто не схильний настільки поцінувати мовний вплив серед форм знання, має постійно розмірковувати, як далеко зайшли б ці форми знання, коли б мови не було взагалі” (Л.Вайсгербер).

Мова — явище системне. Її функції виступають не ізольовано, вони проявляються у взаємодії. Відсутність чи неповнота використання якоїсь із них згубно впливає на мову в цілому, а це, своєю чергою, відбивається на долі народу.

V. ВЗАЄМОДІЯ МОВ

1. Жодна мова не існує ізольовано: мови контактують і взаємодіють між собою. Найбільш поширеним видом і результатом цієї взаємодії є проникнення елементів однієї мови до іншої.

2. Запозичуються слова, словотворчі моделі та елементи, синтаксичні конструкції і навіть звуки.

Так, російська мова запозичила з української слова *борц*, *хата*, *кожух*, *девчата*, *хлебороб*, *повстанцы*, *позавчера*, *самостийный*; за зразком українських назв типу *Полтавщина* росіяни почали говорити *Смоленщина*, *Орловщина* і т.п.

Запозичення мовних одиниць відбувається паралельно з запозиченням позамовних реалій. “Українці принесли з собою (у Московщину. — В.І., Я.Р.-В.) свою велику культуру, і вплив їхній одбився на Москві на всьому житті. Він одбився на будівлі, на малюванні, на одязі, на співах, на музиці, на звичаях, на літературі і навіть на самій московській мові” (І.Огієнко).

3. У період пробудження національної свідомості з'являється бажання повністю очистити свою

мову від іноземних впливів. Такий пуризм свого часу пережили чехи, угорці, румуни, які тисячами і навіть десятками тисяч викидали чужорідні слова зі своїх мов. Відомо, з яким запалом передові російські письменники виступали проти “низькопоклонства перед Заходом”, проти іншомовного засмічення російської мови.

В українській мові є близько десяти відсотків чужомовних за походженням слів. Оцінювалися вони по-різному. Донедавна вважалося, що українську мову російські слова збагачують, а іншомовні — засмічують. Виняток робився хіба для тих чужомовних слів, які потрапляли в українську мову через російську.

У період українізації були спроби запровадити рідномовну термінологію, очистити мову від іншомовних запозичень. Наприклад, пропонувалось замінити “екватор” на “рівник”, “конус” — на “стіжок”, “сектор” — на “витинок”, “штепсель” — на “притичку” і т.ін. Зрозуміло, що подібні ініціативи були гостро засуджені як націоналістичні, а ініціатори відправлені в більш холодний клімат або й туди, де нема “ні печалі, ні воздыханія”. А ось В.Даль, який свого часу замінив “гімнастику” на придумане ним “ловкосилие”, “дуэт” на “двоицу”, “автомат” на “живулю” і “самодвигу”, продовжував і в радянський час уважатись за великого російського патріота.

4. Запозичення — це природне явище в житті мов, воно властиве навіть найбільш розвиненим із них.

5. Неприродним, протиприродним є такий стан, коли елементи однієї мови витісняються елемен-

тами іншої, коли одна мова весь час розвивається в “тіні” іншої мови. Тоді вона втрачає здатність до саморозвитку, покійно наслідуючи те, що вироблене іншою мовою. У такій ситуації “змішуваною виявляється якраз своя, а не чужа мова” (Є.Віндіш).

6. Однобічна взаємодія може призвести до того, що мова перетвориться на діалект іншої, більш престижної, а згодом — взагалі розчиниться в ній.

7. Свідченням реальності такої перспективи для української мови є існування так званого суржика — безсистемної суміші української та російської мов, потворного гібридного “діалекту”, яким послуговується значна частина населення України.

Наївно вважати, що люди тільки розмовляють суржиком. Вони ним також і думають. А це призводить до інтелектуально-моральної аморфності, розмитості і невизначеності особистості, втрати нею не лише мовних, а й національних орієнтирів узагалі. Це дає підстави деяким “теоретикам” стверджувати, що на Півдні України живе якийсь новий, але, звісно, не український народ. “У колишній Новоросії, заселення котрої почалося в часи Катерини II (академік, навіть радянський, міг би трохи краще знати історію. — В.І., Я.Р.-В.), формується нове етнічне утворення. (...). І не суттєво, що у них записано в паспорті — українець, росіянин, молдаванин, — усі вони належать до якоїсь нової спільноти, у якої єдиний дах” (Н.Моисеев. Национальные проблемы в контексте общих законов развития. — “Коммунист”, 1988, № 8, с. 57). Тут відсутня дуже важлива деталь: цей “дах”

поширено будувався з російського матеріалу імперськими майстрами, але таки залишився недобудованим.

8. Однобічна взаємодія мов спричиняє втрату мовою національної своєрідності, мова перестає бути виразником національного світосприймання, світогляду, культури, духовності.

Позаяк між національною мовою і національною свідомістю існує нерозривний органічний зв'язок, то мовна асиміляція спричиняє деформації в національному самоусвідомленні.

9. Осередки “Просвіти”, кожна людина, якій не байдужа доля української мови й української нації, повинні глибоко усвідомлювати закономірності взаємодії мов і те, що боротьба за свою мову в цій сфері — це боротьба за майбутнє свого народу, його культуру, його духовність, його обличчя серед народів світу.

VI. ПРЕСТИЖ МОВИ

1. Престиж мови — це її авторитет у міжнаціональному та міжнародному спілкуванні. Він залежить від багатьох чинників, домінуючим серед яких є інформативність мови, тобто застосування її як носія найновішої та найважливішої інформації.

Високий престиж сучасної англійської мови пояснюється, зокрема, тим, що зараз більше 75% наукової продукції світу друкується цією мовою, тобто із кожної тисячі наукових статей або книг 760 виходять англійською.

2. Престиж мови не перебуває у прямій залежності від кількості людей, що нею послуговуються. Китайською мовою, наприклад, розмовляє більше мільярда землян, але вона не входить до числа найпрестижніших. Далеко не завжди престиж мови визначається мілітарною потугою її носіїв. Іноді престиж мови має не загальний характер, а забезпечується її функціонуванням в одній із сфер. Так, у музиці вже декілька століть найвищий престиж у світі має італійська мова.

Престиж мов часто пов'язаний з їх сакральним використанням: санскрит в Індії, латина і церковнослов'янська мова в Європі, арабська — у країнах мусульманського світу.

Відлучення мови від функцій, що надають їй престижу, наприклад, від ролі державної мови, знижує її авторитет і зменшує опір проникненню в неї чужомовних елементів.

3. Престижними можуть бути навіть мертві мови, якщо вони характеризуються високим рівнем окультурення і ними закована велика кількість важливої інформації. За приклад може служити латина.

4. Престиж мови — величина змінна. В історії відомо чимало випадків піднесення і падіння мов. Зрозуміло, що це залежить не від самої мови, а від суспільства — носія мови, його місця та ролі в загальнолюдському прогресі.

5. Є два способи забезпечити статус престижності для своєї мови. Перший — через всебічний розвиток суспільства на шляху прогресу. Другий — шляхом утиску інших мов політичними, військовими, економічними засобами. Наприклад, у франкістській Іспанії були офіційно заборонені всі мови, крім кастильської (іспанської). Зрозуміло, що другий шлях може привести тільки до тимчасового успіху.

6. “Мов з абсолютними перевагами не існує. Можна говорити про досконалість, яка дає тільки часткові переваги” (В. фон Гумбольдт). Не гріх хвалити свою рідну мову — гріх зневажати інші.

7. “Мова долає своїх суперниць не завдяки якись своїм внутрішнім якостям, а тому, що її носії

є більш войовничими, фанатичними, культурними, підприємливими” (А. Мартіне). Наскільки дві останні риси були притаманні губителям української мови, читач поінформований достатньо.

8. Престиж мови приносить не лише моральне задоволення її корінним носіям, але й неабияку матеріальну вигоду. Так, експорт англійської мови щорічно приносить шість мільярдів чистого доходу. На долю Англії припадає два мільярди, що являє собою шосту статтю її національного доходу.

9. Дбати про престиж мови свого народу — святий обов'язок кожного з нас, щоб поет не мав підстави писати:

Де наша мова? В домовині

Об віко б'ється! Відчини!

Але замішані на глині,

Від рабства й самогонки сини,

Мовчать її глухі сини.

(Д.Павличко).

10. Про престижність української мови в минулому свідчать, наприклад, такі факти: вона використовувалась як державна у Великому Литовському князівстві (ця “руська” мова була спільною для українців і білорусів); як актова мова Молдавського князівства; дипломати при дворі польських королів спілкувались коли не латиною, то руською (українською), цією ж мовою бахчисарайські хани листувались з турецькими султанами.

11. Про повільне, але неухильне зростання престижу української мови у наші дні свідчить кількість кафедр та центрів українознавства, які з'являються в багатьох країнах світу. Цей процес на-

биратиме на силі із утвердженням міжнародного авторитету української національної держави, розвитком економіки, науки, культури українського народу.

VII. УКРАЇНСЬКА МОВА СЕРЕД ІНШИХ МОВ СВІТУ

А знаєте ви, що за сила в тій мові?..
І. Франко

1. У світі налічується понад 5,5 тисяч мов.
2. Більшість із цих мов не мають своєї писемності і державного статусу, ними послуговується невелика кількість мовців.
3. Українська мова належить до східнослов'янської підгрупи слов'янської гілки індоевропейської сім'ї мов. Окремі дослідники вважають її однією з найстарших мов Європи.
4. Найближчою до української мови із східнослов'янських мов є білоруська, із південнослов'янських — сербохорватська, із західнослов'янських — сорбська (серболужицька). Близькими до неї є також російська та польська мови. “Лінгвістична близькість до сусідніх народів — великоруського і польського не раз давала привід навіть заперечувати існування й право на самостійний культурний і політичний розвій українського народу” (М.Грушевський).

5. Має вона і дещо інакше тлумачення: “Мовна близькість слов’янських народів породила ідею слов’янської солідарності, що надихнула наших предків на боротьбу за возз’єднання України з Росією...”, — пише В.Журавльов. Насправді ж на цей крок Хмельницького “натхнула” хижацька політика польської держави, а не мовна солідарність. Як відомо, Хмельницький шукав допомоги проти польської експансії і в країнах, мовно далеких або й зовсім чужих: у Швеції, Семигородді, Криму, Туреччині. А чи бралась до уваги мовна солідарність, коли за Андрусівським миром 1667 року Україна була роздerta навпіл і поділена між Польщею та Росією?

6. Українська мова належить до давньописемних мов, її писемність налічує понад тисячу років.

7. Типологічно українська мова належить до флективних синтетичних мов, у яких граматичні значення слів виражаються в основному флексіями (закінченнями), і, таким чином, слово є граматично самостійним, не потребуючи для вираження своїх граматичних значень службових слів.

8. Іншомовні дослідники постійно підкреслюють милозвучність і лексичне багатство української мови, найчастіше зіставляючи її з італійською.

9. Загальновизнаній пісенності нашого народу значною мірою сприяють фонетичні особливості української мови.

10. Українська мова є рідною для 50 мільйонів людей, що проживають на всіх континентах світу, переважно у хліборобських регіонах.

11. На жаль, не всі етнічні українці зберегли мову предків: навіть в Україні понад сім мільйонів українців рідною назвали російську мову (за даними перепису 1989 року).

12. Зрозуміло, що за відповідних умов більша кількість із них повернеться до рідної мови. У нашій історії такі прецеденти відомі. “Український з походження і московський з виховання інтелігент починає звертатись до українського слова”, — констатував у 1918 році М.Зеров. А коли в Україні буде все гаразд із найпривабливішою принадою — ковбасою, то українською мовою заговорять і ляшки, і орищини, і всі інші любителі цього демонічного продукту (шахтар Ляшок під час перебування М.Горбачова у Донбасі заявив, що, якби від української мови стало більше ковбаси, то він би заговорив цією мовою. Його одностудець Орищин на нараді партгоспактиву у Львові твердив, що не бачить різниці між “ковбасою” і “калбасой” — головне, аби вона була).

13. Хоч як дивно, найкраще зберігають рідну мову ті українці, що живуть далеко від України і давно виїхали з неї. Так, за останніми даними, у США дуже добре володіють українською мовою 34 відсотків громадян українського походження, у Канаді — 35, а в Австралії — 43 відсотки.

14. Факти свідчать, що людина, яка свідомо відмовилась від мови своєї нації, ніколи не буде шанобливо ставитись до інших мов, у тому числі й до тієї, на яку перейшла. Якщо це буде вигідно для неї, то ця людина залюбки перейде на третю мову або й повернеться до рідної.

15. Ті, що відмовились від рідної мови, часто спричиняються до того, щоб їх наслідували інші, у тому числі — представники інших народів.

16. Зречення рідної мови стимулюється й тим, що носії “престижної мови” здебільшого не вважають за потрібне вивчати мову корінного населення та користуватися нею. Між тим дружба і братерство народів повинні мати взаємний характер і виявлятися в першу чергу через ставлення до мови.

17. Українці радіють, що близькоспоріднена російська мова першою зі слов'янських мов набула статусу міжнародної. Було б дуже добре, якби росіяни по-братньому сприяли розвиткові та піднесенню престижу української мови — хоча б на Україні.

VIII. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МОВ

Вавилонська вежа планувалась як унітарна. Це мала бути одна велика споруда, що сягала б неба, з однією мовою для всіх. Господу це не сподобалось.

І. Берлін

Ми, звичайно, не уявляємо собі, наскільки кожен із нас відповідальний за те, якою буде мова майбутнього, хай у безконечно малій дозі.
Ю. Шевельов.

1. Питання багатомовності завжди цікавило людей. Трактувалась вона по-різному: і як “одно з найбільших нещастій буття” (Вольтер) — покарання за гординю (вавилонське стовпотворіння), і як божий дар — зішестя Святого Духа на апостолів і одержання ними здатності проповідувати різними мовами.

2. Обидві думки мають право на слухність, і може бути знайдено чимало доказів правильності кожної з них.

Багатомовність створює бар'єри між народами, що іноді міцніші за державні кордони, — мова виступає як фактор розмежування, відчуження. Можна зрозуміти теоретиків, які хотіли ошчасли-

вити людство, ліквідувавши ці бар'єри. Так виникла теорія злиття мов, якою вправно маскувалася політика на знищення всіх мов задля однієї.

3. Незадовго перед тим, як приступити до знищення української мови і її носіїв — українського селянства та інтелігенції, — Й.Джугашвілі (Сталін) на XVI з'їзді ВКП(б) говорив: “У період перемоги соціалізму в світовому масштабі, коли соціалізм укріпиться і ввійде в побут, національні мови неминуче повинні злитися в одну спільну мову, яка, звичайно, не буде ні великоруською, ні німецькою, а чимось новим”.

4. Воно й справді було б непогано, якби всі люди світу розмовляли однією мовою. Уявіть собі, які були б вигоди у шкільництві, на транспорті, у науці, у засобах масової інформації тощо.

А чому б для повноти “щастя людства” не домогтися, спираючись на передову науку, щоб усі люди були однакового кольору шкіри, зросту, статури, мали однаковий розмір ноги та однаковий апетит?.. Як спростилося би виробництво одягу, взуття, продуктів харчування і т. ін.!

5. Для “організації життя”, може, достатньо й однієї мови — якщо під “життям” розуміти дві потреби: не голодно їсти й плодитись. Якщо народ довести до стану, коли ці потреби стають єдиними і визначальними, то нічого дивуватися, що він відмовляється від рідної мови.

6. Одномовність була б не тільки бажаною, але й можливою, якби були однаковими кліматичні та географічні умови, економіка, праця, відпочинок,

культура, історична спадщина, а вся Земля — гігантською казармою.

Бо ж навіщо туарегові Сахари знати десятки назв різновидів снігу, відомих ескімосові? Навіщо іннуїтові з Аляски пам'ятати пастушу термінологію бедуїнів? І як витлумачити мешканцям тропічного поясу всі емоції європейських ліриків, пов'язані зі зміною зими на весну, а літа на осінь, коли такі явища їм не відомі?.. А куди подіти історію кожного з народів, його пісні, легенди, міфи, традиції? Невже це все треба відкинути, щоб позбутися одного з “нещасть буття”?

7. Якщо вже й шукати шляхів подолання міжмовних бар'єрів, то аж ніяк не в одномовності, коли за засіб вселюдського спілкування нав'язується мова одного з народів. Це завжди буде викликати національні заздрощі, протидію інших народів, впадання одних у шовінізм, а інших — у гріх “буржуазного націоналізму”. Недарма у сучасному світі преса стільки пише про лінгвістичний імперіалізм, конкуренцію престижних мов, а держави приймають закони, спрямовані на захист своїх мов. У 1975 році це зробила навіть Франція.

8. Більш гуманними, людяними були спроби запровадити для вселюдського спілкування штучні мови, наприклад, есперанто. Однак ці спроби виявились марними — передусім через спротив сильних світу цього, які не мали й не мають наміру поступатись і своїми мовними інтересами. Мова — могутній канал впливу одного народу на інші, канал інформаційної, а значить — культурної, економічної і політичної експансії.

9. Скоріш за все проблема міжмовних бар'єрів буде розв'язана завдяки успіхам науково-технічного прогресу — шляхом створення пристроїв, здатних перекодувати інформацію з одної мови на іншу і навпаки. У цьому напрямку в розвинених країнах уже зроблено чимало.

10. Таким чином, мови існуватимуть і розвиватимуться й надалі, без чого немислимий розвиток як кожного з народів, так і всієї людської спільноти, а вивчення чужої мови залишатиметься свідченням високої культури людини, її бажання проникнути в глибини духовності іншого народу. Вислів "Скільки мов ти знаєш — стільки разів ти людина" не втратить своєї актуальності ніколи.

І дуже сумнівними виглядають твердження про власний інтернаціоналізм тих людей, що звинувачують у націоналізмі знавця кількох мов, а самі не вважали за необхідне оволодіти мовою народу, серед якого живуть десятки років...

Такий собі традиційний "одномовний інтернаціоналізм"...

11. Інтернаціоналізм — це не бажання допомогти іншому позбутися своєї мови, а навпаки, бажання і вміння бути корисним у розбудові його мови, розширенні сфер її вживання, її розквіті. Адже інтернаціональне не існує само по собі як ненаціональне, наднаціональне чи антинаціональне. Воно існує тільки в національному як загальне в окремому, як його частина. Отже, чим багатше і різноманітніше національне, тим глибше і змістовніше інтернаціональне. А тому доля кожної мови, хай найменшої і найекзотичнішої, має бути

об'єктом турботи не тільки носіїв цієї мови, але й людства в цілому і кожної порядної людини зокрема.

12. Русійними силами мови, які забезпечують її життєздатність і еволюцію, є потяг до самозбереження та успадкування. Дія цих сил створює мовну екологію, сприятливу для існування і розвитку мови в певному етнічному середовищі. Перша сила забезпечує її тотожність протягом століть, друга — її пристосування до потреб життя, що перебуває у вічному русі.

Спрямованість у майбутнє — це сенс існування мови. Коли вона перестає дивитись у дзеркало майбутнього, відбувається руйнування її екології, сповільнюється її хода або й припиняється зовсім. Чи не тому радянські ідеологи та науковці свідомо оминали питання про перспективи української мови?

ІХ. МОВА І ЕТНОС

...А коли єсть окрема мова, то єсть і окремий народ.

І.Огієнко.

Із слова починається людина,
Із мови починається мій рід.

Ніна Рій, 14 років,
с. Гнідин на Київщині.

1. Етнос (народ) — це замкнута система дискретного типу із власним органічним й оригінальним світоглядом, здатна до саморозвитку і досягнень у різних галузях духовної та матеріальної культури.

2. У своєму розвитку людство пройшло низку форм об'єднання в етнічні спільноти: рід, плем'я, народність, нація. На кожному з цих етапів мова забезпечувала цілісність спільноти, була засобом передавання набутого досвіду в пізнанні світу, ставала одним із основних об'єднуючих факторів при творенні спільноти вищого рівня.

3. Доля кожного етносу (народу) органічно переплетена з долею його мови. Історія засвідчує численні приклади того, що із зникненням мови

зникає і етнос. Мова є органічним атрибутом народу. Без мови нема народу.

4. Мова забезпечує єдність етносу, розчленованого державними кордонами, розділеного простором, розмежованого соціальними, політичними, релігійними чинниками. Хіба не вона єднає стільки століть розпорошених по світу українців, курдів, вірменів?..

5. Для єдності народу значення мови — зразу за значимістю крові. Адже для життя людського суспільства після генетичного коду (генна пам'ять) найбільше значення має мовний код (соціальна пам'ять) — збереження інформації.

6. Зараз учені світу інтенсивно досліджують проблему ізоморфізму цих кодів та їх взаємопов'язаності. "Гени не впливають безпосередньо на мову, але те, якою мовою ви оволодіваєте, залежить від місця вашого народження і вашого оточення, сім'ї та соціального середовища. Якщо якась група ізолюється від інших, відбувається розходження як генетичного фонду, так і мови. Таким чином, історія генів та історія мови багато в чому єдині" (Л.Каваллі-Сфорца).

"Існує більш живе свідцтво про народи, ніж кості, зброя і могили: це — мова" (Я. Грімм).

7. Мова є тим бар'єром, який стримує змішування етносів і виникнення негармонійних етнічних поєднань — "химер" із деструктивною, руйнівною практикою та ідеологією, котрі "суть кров із здорових етносів" (Л. Гумільов).

8. Чим вища форма організації спільноти, тим більше зростає роль мови в напрямку розширен-

ня її соціальних функцій та консолідації членів спільноти. Народність ще може розпастися на різні етноси, нація — ні. Ї одним із найміцніших інтегруючих, цементуючих засобів виступає мова.

9. Нація — найвища природна форма об'єднання людей.

“Об'єднання людства, його розвиток до всеєдності здійснюється через важке, болісне утворення і боротьбу національних індивідуальностей і культур. Іншого історичного шляху немає, інший шлях — абстракція, пустота або суто індивідуальний відхід углиб духу, в інший світ. Доля націй і національних культур повинна збутися до кінця” (...) “Можна й слід сподіватися зникнення класів та примусових держав у досконалому людстві, але не можна сподіватися зникнення національностей. Нація — це динамічна субстанція, а не минуша функція; корінням своїм вона вростає у таємничу глибочінь життя. Національність є позитивним збагаченням буття, і тому за неї слід боротися як за цінність. Національна єдність глибша від єдності класів, партій та всіх інших минутих утворень у житті народів. Кожен народ бореться за свою культуру і за вище життя в атмосфері національної кругової поруки. Ї великий самообман — прагнути творити будь-що поза національністю” (М.Бердяєв).

Мова забезпечує нормальне функціонування національного організму в усіх його виявах — політичному, економічному, культурному та ін. Мова — головна ознака нації.

10. У загальносвітовому процесі розвитку людських спільнот, який окреслюється формулою “від народу — до нації”, мові належить першорядне місце.

11. Знищення мови (лінгвоцид) є найважливішою передумовою етноциду — знищення народу як культурно-історичної спільноти, його асиміляції іншим народом.

Це розуміють усі завойовники. Лінгвоцид є завжди їхньою стратегічною метою. Різними бувають тільки тактика лінгвоциду та його форми.

12. Існує думка, що мова не є найважливішою ознакою нації. Хоч дивно, її надibuємо навіть у деяких прихильників української національної ідеї. Так, В.Антонович стверджував, що мова — це “зверхня ознака” і що національність “охоплює всі функції душі чоловіка”, а не залежить виключно від мови. Як приклад він наводив ірландців, яких англійці мучили мало не 700 літ, засуджували на смерть за тримання у себе ірландського вчителя або священика, але домоглися лише того, що три чверті ірландців перейшли на англійську мову, залишившись при цьому непримиренними ворогами англійців. Д.Донцов з неприхованою солідарністю цитував Ф. де Кулянжа: “населення, людську юрбу єднає в націю не спільність мови, не територія, не однаковість матеріальної культури, тільки чинник духовної природи”. А наш сучасник В.Мороз пише: “... України справжньої найбільше не в слові, не в мові, а далеко за мовою, в тих глибинах, куди не досягне жодна русифікація. (...). Так, мову треба цінити, але не треба робити це головним

чинником у національному житті, бо тоді ми стаємо дуже вразливі, тоді ми робимо головним те, що найлегше зруйнувати”.

Знати б, що це за глибини і як вони існують поза мовою і без мови! Цього не знають, мабуть, і асимілятори. І тому не шукають цих глибин та Морозових “біо- і етнопсихологічних моментів, що визначають націю”, а беруться передусім за мову, усвідомлюючи чи інстинктом хижака відчуваючи, що, зруйнувавши мову, вони доберуться до “глибин” і знищать там “моменти”.

13. У цьому легко переконатися, побувавши на тих теренах Угорщини, Польщі, Росії, Словаччини, де колись жило українське населення і позбулося своєї рідної мови. Що залишилось українського в колишніх русинах на північ від лінії Дебречин - Мішкольц? Хіба що деякі релікти греко-католицького обряду. Якщо приклад з українцями Закарпаття не переконливий, то можна пригадати русифікованих угро-фінів, онімечених слов'ян і т. д.

Коли ж уважати, що Франція — це в етнічному плані те саме, що доцезарівська Галлія, Румунія — це стародавня Дакія, а Єгипет — той самий, що при фараонах, бо у рухах регулювальників на вулицях Каїра впізнаються жести, зафіксовані на давньоєгипетських фресках, то про такі речі, як боротьба з іноземними загарбниками за свою державність, за свою національну незалежність, нема що й говорити. Навіщо боротись, коли й так залишимося тим, ким були? Он єгиптяни, творці однієї з найперших і найвеличнійших цивілізацій світу,

після арабського завоювання перейшли на іншу релігію і іншу мову, але залишились єгиптянами! Але це на так.

14. Мова — це не “зверхня ознака”, яку можна поміняти, як шаровари з вишиванкою на смокінг, залишившись при цьому щирим українцем. Це надзвичайно важливий складник ества людини, а тим більше тієї спільноти, що об'єднана мовою. Мова органічно поєднана з психікою людей, з глибинами свідомого і підсвідомого. “Мова — дім духу” (М.Гайдеггер), у тому числі й того, що робить англійців англійцями, японців японцями, а басків басками. Мав рацію великий учений і великий патріот України Іван Огієнко (митрополит Іларіон) стверджуючи: “... А коли єсть окрема мова, то єсть і окремий народ”.

15. Ті, що не вважають мову за одну з найважливіших етнічно-національних ознак, здебільшого оперують двома прикладами: ірландці і євреї. Зауважимо, що ірландці зробили найбільший внесок у європейську цивілізацію і культуру саме тоді, коли вони ще користувались своєю мовою, а пізніше славились хіба тим, що постачали для англійської культури і науки, так би мовити, ірландських Гоголів і Остроградських. Домігшись незалежності, вони оголосили ірландську мову державною і роблять усе, щоб вона повернулася у всі сфери мовної комунікації.

Що ж до євреїв, то вони справді впродовж своєї історії користувались чужими мовами (арамейською, сирійською, ладіно, ідишем та ін.), але вони ніколи не відмовлялися від івриту — мови своєї

релігії — цієї, за словами В.Жаботинського, батьківщини євреїв. Майже 2500 років ця мова вважалась мертвою, але саме її було відроджено і вдосконалено до рівня сучасних мовних стандартів. Сьогодні це мова воскреслої єврейської держави, мова консолідації громадян цієї країни і євреїв усього світу.

Утрата мови, денационалізація народу зводиться на “дезорганізацію суспільства, аморальність, спідлення” (О.Потебня). Цікаво було б провести соціолінгвістичне дослідження: встановити відсоток українськомовних та неукраїнськомовних злочинців в Україні. Гадаємо, що ця статистика дала б неабияку аргументацію на користь українізації України.

16. Мова — головна етнічна ознака людини. Не існує іншого способу бути людиною, як бути якоюсь людиною, — англійцем, росіянином, турком, юкагіром, греком, калмиком і т.д. “Людей взагалі” не існує і не існуватиме, бо це було б смертю людства. “Сьогодні всім зрозуміло, що етнічність у технологічному суспільстві кінця двадцятого століття забезпечує зміст життя людини” (Г.Астер, П.Потічний). А робить людину “якоюсь”, тобто приналежною до певного етносу, саме мова, бо без неї людина не могла б бути нормальним членом етнічної спільноти, членом суспільства.

17. Втрачаючи свою мову, людина тим самим перестає бути членом мовної, а отже — етнічної спільноти. Тільки в окремих випадках асиміляція мовна і асиміляція національна — не одне і те саме.

“Єврея, цигана, фінна, татарина, німця, зросійщених настільки, що мовою їхньої заповітної думки стала російська мова, ми не можемо зарахувати ні до якого народу, крім російського” (О.Потебня).

Проте не слід ототожнювати в кожному випадку мовну ознаку людини з почуттям патріотизму, а в нашому — з почуттям українськості. Через різні обставини люди часто не володіють рідною мовою, однак при цьому зберігають щирі почуття до України. Чимало з них використовують найменші можливості для оволодіння мовою свого народу, залучають до цього інших і працюють в ім'я українського народу.

18. Кожен із нас мусить пам'ятати, що, ігноруючи свої рідномовні обов'язки і поступаючись своїми мовними правами, він тим самим ослаблює відпорність, живучість народу, до якого належить.

Х. РІДНА МОВА

Микито, рідний брате!.. будь ласкав, напиши до мене так, як я до тебе пишу... Нехай же я хоч через папір почую рідне слово...

Ще раз прошу, напиши мені письмо, по-своєму, будь ласкав, — а не по-московському.

Твій рідний брат Тарас Шевченко.

...Не забудь же, зараз напиши письмо-та по-своєму.

15 листопада 1839 р. С.—Петербург.
З листа Т. Шевченка до М. Шевченка.

Єдиний скарб у тебе — рідна мова,
Заклятий для сусіднього хижацтва.
Вона твого життя міцна основа,
Певніша над усі скарби й багатства.

П. Куліш

1. Рідною мовою належить уважати мову своєї нації, мову предків, яка пов'язує людину з її народом, з попередніми поколіннями, їхніми духовними надбаннями. “До основних кваліфікаційних якостей громадянина входить активне володіння рідною мовою” (У.Аммон).

2. Нормальним є, коли рідну мову діти засвоюють від батьків. Однак специфічні умови існування нашого народу і породжувані ними фактори страху і холуйства часто руйнують цей природний у цивілізованому суспільстві процес, а тому в історії

України звичні випадки, коли до рідної мови значна частина українців повертається лише у зрілому віці — якщо взагалі повертається...

3. Що ж до двох “рідних мов”, ідея яких так інтенсивно донедавна насаджувалась серед неросійських народів, то друга “рідна” мова — явище таке ж природне, як друга голова в чорнобильських телят-мутантів.

Про дві рідні мови можна говорити хіба що стосовно окремих змішаних сімей, однак наукою зафіксовано, що вже в третьому поколінні тут залишається одна мова.

4. Існують нації, складові частини яких користуються різними мовами (наприклад, швейцарці — німецькою, французькою, італійською, ретороманською), є також різні нації, що послуговуються однією мовою (наприклад, іспанською користуються, крім іспанців, чілійці, кубинці, аргентинці, мексиканці та ін.). Однак це не більше, як виняток, що підтверджує правило: назва народу і його мови мають той самий корінь.

5. Українська мова є мовою українського народу, отже, вона і тільки вона повинна бути рідною для кожного, хто вважає себе приналежним до української нації. “Без мови нашої, юначе, й народу нашого нема” (В. Сосюра).

6. Історія розпорядилася так, що чимала кількість українців як на Україні, так і поза її межами, зберігаючи свою духовну спорідненість з українською нацією, не мала можливості опанувати рідну мову. Щоб уникнути повної денационалізації — власної і своїх дітей, — ці люди перш за все мають

оволодіти українською мовою як найголовнішим каналом зв'язку з рідним народом, його культурою та устремліннями.

7. Рівень розвитку рідної мови відображає рівень духовного розвитку нації: словник — це те, що нація знає про світ, а граматика це те, як вона про цей світ говорить.

Знати, берегти і примножувати це знання — обов'язок кожного українця. Прислухаймося: “Я грузин, тому повинен перш за все намагатися розвивати, вдосконалювати свої національні особливості, тобто мову, віру, історію та ін., і тільки тоді буду гідним співбратом інших” (Акакій Церетелі).

8. Зацікавлення рідною мовою, історією, “малою батьківщиною”, таке характерне для цивілізованих націй у наш час, — це бунт людини проти засилля стандартизації й уніфікації, бунт культури проти цивілізації, національного Я проти тотальної знеособленості і бездуховності.

9. Людина, яка не розуміє значення рідної мови, віддаляє себе від культурно-історичного досвіду і досягнень свого народу, його культурно-духовних надбань. Для неї вмовкає українська пісня, дума, легенда, прислів'я, перед нею зачиняє двері мистецтво рідного слова.

Не будучи носієм цих надбань, такий “українець” серед своїх трактується як відступник, а в чужинців він перестає бути “повпредом” свого народу, втрачає привабливість і повагу. Звідси й ставлення до нього як до неповноцінного, ущербного і навіть підозрілого: від збайдужілого до свого марно чекати пошани до чужого, а тим більше —

вірності йому. І дарма такому вдавати палку любов до “престижного”: кого зігріє захоплення лакея?.. “Той, хто зневажливо ставиться до рідної мови, не може й сам викликати поваги до себе” (О. Гончар).

10. “... Коли люди не є продуктами певної культури, не мають рідної мови, то це призводить до повного всихання всього людського” (І.Берлін).

11. Вимагає уточнення теза про “космополітизм” науки. “Не має батьківщини наука, але мають батьківщину вчені” (Л.Пастер). Учений контактує не лише з ученими світу. Він належить до певного народу і повинен з цим народом говорити його мовою — не лише на побутові, а й на наукові теми. Адже потрібно створювати підручники, писати науково-популярну літературу, готувати кадри, навчати дітей у школі і т.д. Для всіх цих потреб найкраще надається рідна мова.

12. Народ, який не розуміє значення рідної мови, не плекає її, не може розраховувати на гідне місце у суцвітті народів світу, його голос не звучатиме у вселенському хорі культур, він позбавляє себе надії на майбутнє.

13. Без мовного зв'язку з рідним народом нема повноцінного національно-духовного життя і вираження особистості. Воістину: “Коли я молюся чужою мовою, то вуста мої моляться, а серце спить” (св. Павло).

14. Занепад рідної мови має наслідком духовне зубожіння народу, його культурну і моральну деградацію. Можна б навести немало фактів для ілюстрації справедливості цих слів стосовно нашо-

го народу. Однак такий стан речей має місце всюди, де рідна мова втрачає свої позиції. Ось що, наприклад, писав у XVII столітті Миколаш Даукша: “Але я кажу це не для того, щоб ганьбити досконалість і майстерність інших мов, які завжди мали і мають свою славу і ціну у всіх людей, а особливо польської мови, що є для нас майже рідною завдяки дорогому нам об'єднанню нашого Великого Князівства зі славною Польською Короною, лише засуджую занедбання, навіть і майже відречення від нашої власної литовської мови. О, Боже, дай щоби ми отямилися і прокинулися колись із того сну!

Невже ж ми не бачимо, як багато куточків нашого Великого Князівства гине через незнання справ, що стосуються віри і духовного спасіння? Як багато людей і по сьогоднішній день живе у невігластві, у важких гріхах і поганських забобонах? Невже ж ми не чуємо, як багато з них умирає, проживши негідне, нехристиянське життя і йде на вічну загибель? Звідки це все?

Тільки через занедбання рідної батьківської мови”.

Тут не можна не побачити паралелей між долею литовського і українського “возз'єднаних” народів і їхніх мов.

Не слід думати, що манкурти, які зневажливо ставляться до рідної мови, є лише серед українців. У минулому столітті частина словацьких письменників віддавала перевагу чеській мові, своя ж, словацька, трактувалась ними як мова свинопасів. Подібне спостерігалось і серед росіян. “Минуле

покоління встидалось говорити по-російськи, бажало Росії тільки неросійського щастя”, — нарікав слов'янофіл Ф.Чижов у середині минулого століття.

15. Ставлення до рідної мови є яскравим свідченням національної свідомості і рівня культури народу, його цивілізованості. Культ рідної мови — вияв певності нації в своїх силах, її віри в своє майбутнє.

ХІ. ДВОМОВНІСТЬ

“Україна не давала права Корнійчукові ні Білодідові говорити, що український народ — двомовна нація”.

В.Сосюра.

1. Двомовність (білінгвізм) — досить поширене явище в багатьох країнах світу. Воно полягає в масовому використанні двох мов у процесах щоденного спілкування, коли людина змушена переходити з мови на мову в залежності від того, де і з ким вона спілкується.

2. За підрахунками вчених, тільки у 22 країнах проживає одномовне населення. У решті країн світу наявна багатомовність. В Індонезії налічується 838 мов, в Папуа-Новій Гвінеї — 666, у Нігерії — 513. Значна частина населення багатомовних країн у своєму спілкуванні вживає дві, рідше три або більше мови.

3. Двомовність ніколи не буває симетричною, оскільки мови ніколи не бувають рівними за обсягом функцій та соціальним престижем.

4. Двомовність більшою мірою поширена серед народів, що не мають власної державності.

5. В окремих країнах (Канада, Бельгія та ін.) двомовність (і навіть багатомовність) закріплена в державних законах — із збереженням рівних прав для кожної з мов, жодній з яких не надається перевага.

“Російська імперія весь час колеться і розсипається, як розсохла бочка, не тому, що вона різномовна, а тому що вона вперто хоче бути одномовною” (О.Теліга).

6. Упродовж багатьох століть двомовність існує в Україні.

7. Двомовність в Україні виразно характеризується упослідженим становищем української мови. Для прикладу: “науковою мовою абсолютної більшості галузей АН УРСР є російська, а не українська мова” (“Україна”, 1990, № 45, с. 19).

8. Українська мова вважалася представниками панівних народів і навіть їх урядами або ополяченою російською, або зрусифікованою польською, у всякому разі — гідною зневаги і заборони.

9. Доки основу населення України складало селянство і мова обслуговувала побутову, духовну і матеріальну культуру народу, а необхідність вживання чужої мови була спорадичною, принагідною, існуванню української мови — попри всі заборони — великої загрози не було.

10. У наш час, коли сфери вживання мови значно розширились, коли відбувається масова урбанізація, посилена міграція населення, українська мова виявляється “неконкурентноздатною” внаслідок багаторічних цілеспрямованих обмежень її застосування.

Достатньо пригадати, чим закінчилась “українізація” 20-х років, куди подівся 21 науковий інститут, зокрема Інститут української наукової мови, більшість письменників, скільки видається словників, науково-технічної літератури та документації українською мовою, скільки учнів та студентів її вивчає тощо. А що стосується мовознавців, тобто людей, на яких суспільство покладає обов’язок вивчення, збереження, забезпечення функціонування і розвитку мови та науки про неї, то у відомі часи в Україні цих учених було винищено майже поголовно.

11. Двомовність ставала в Україні чимраз масовішою серед українців, причому вимушеною, непропорційною. Склалося так, що можна десятиліттями жити в Україні, не будучи “двомовним” — достатньо знати одну мову, звичайно, не українську, а російську.

За даними перепису 1979 р. з 10 млн. росіян України 7 млн. мовою корінної нації республіки не володіли.

Знаючи ж тільки українську, мовець постійно відчуває інформаційний вакуум, комунікативну ущербність, неповноцінність, оскільки з багатьох галузей суспільного життя українська мова фактично витіснена, у деяких регіонах — цілковито, навіть у побуті.

12. У такому стані речей винна не мова, він — наслідок шовіністичної політики русифікації та втілення утопічної ідеї злиття націй: “суржиковий інтернаціоналізм” у дії...

13. “Суржикізація” української мови всіляко підтримувалась. Боротьба за чистоту української

мови, яка по суті являла собою боротьбу із засміченням її русизмами, вважалась одним із виявів українського буржуазного націоналізму. Показовий факт: на відкритому суді над відомим правозахисником Олексою Тихим у Дружківці (Донбас) як звинувачувальні акти служили “рецензії” на укладений ним “Словник покручів української мови”.

14. Виправленню становища буде сприяти максимальна державна самостійність України, реалізація принципу державності української мови в умовах української національної держави.

15. Обов’язком осередків “Просвіти” є, по-перше, боротьба за усунення передумов вимушеної двомовності, передусім — за перехід установ, підприємств, закладів тощо на державну мову республіки; по-друге, за те, щоб у випадках двомовності провідну роль відігравала українська мова.

16. Обов’язком кожного українця є оволодіння рідною мовою, використання її не тільки в побуті, але й у своїй професійній діяльності, у ділових стосунках, максимальне розширення сфери вживання рідної мови.

17. Двомовність і багатомовність — це в певних аспектах позитивні явища, однак ніколи чужа мова не повинна застосовуватись там, де має звучати рідна мова народу.

Перехід з рідної мови на мову співрозмовника (у науці це називається “перемиканням коду”) досить часто є виявом так званої меншовартості українців, свідченням їхньої психічної слабкості. Достатньо приглянутись хоча б до мовної поведінки

багатьох кореспондентів українського радіо і телебачення, які негайно переходять на російську мову, ледь зачувши російське слово у мовленні своїх співрозмовників (не йдеться тут, ясна річ, про тих, хто прибув з Росії чи інших країн колишнього СРСР).

18. Слід чітко розрізняти двомовність корінного і некорінного населення, двомовність панівних і поневолених націй, двомовність як політику держави і як природне явище у співжитті різних етнічних спільнот. Усяке змішування і сплутування цих понять та спекуляція ними обертається трагедією для слабшого.

19. Не лише бажаною, але навіть обов'язковою є двомовність українців за межами України. Вони мають знати мову своєї нової батьківщини, щоб бути її повноправними громадянами. Водночас їм треба знати рідну мову, аби не втратити зв'язків зі своєю нацією.

Те ж саме можна сказати про представників національних меншин в Україні. Вони повинні знати рідну мову і володіти державною мовою народу, серед якого живуть.

Для багатьох “русскоязычних” їхня переконаність у тому, що саме російську мову повинні знати всі, а їм як носіям цієї мови ніякої іншої знати не треба, стала невід'ємним атрибутом ментальності, нав'язливою ідеєю. Одна колишня громадянка колишнього СРСР, проживши декілька років у Нью-Йорку, обурювалась: я вже три роки, як приїхала сюди з Одеси, а вони (нью-йоркці) ще й до тепер не вивчили російської мови. Може, цей

випадок придумав гуморист, але в його життєвість важко не повірити.

Певна частина “русскоязычного населения” Ізраїлю ставить питання про надання російській мові статусу другої державної у цій країні. “А поки що в Ізраїлі, за спостереженнями очевидців, з Богом спілкуються івритом, між собою — ідишем, пишуть — англійською, а лаються — російською” (“Огонек”, 1993, № 25-26, с. 32). Лаятися російською, напевно, будуть і надалі. А ось щодо вимог оголосити російську мову другою державною мовою, то цю ідею здадуть у музей зразу ж, як тільки зійде зі сцени покоління, котре прибуло на землю предків разом із рудиментами “радянського способу життя” та ознаками “нової історичної спільноти людей”. Наступні покоління не матимуть ні цих рудиментів, ні сентиментів щодо мови, якою колись їхні діди співали:

Я другой такой страны не знаю,

Где так вольно дышит человек.

Співали і тоді, коли громили “кремлівських лїкарів”, цькували “безрідних космополїтів”, переслідували тих, хто вчив іврит.

20. Формування особистості в ранньому віці має відбуватися тільки рідною мовою свого народу, нею повинен здійснюватися навчально-виховний процес у всіх ланках народної освіти.

21. У багатомовній країні найбільше страждають від примусової двомовності народи зі слабким мовним імунітетом, зокрема ті, чия мова близькоспоріднена з домінуючою. А тому саме вони в першу чергу мусять дбати про державний статус

своєї мови і його неухильне утвердження в усіх сферах суспільного життя.

22. Боротьба на цьому полі за утвердження державності української мови — це боротьба за те, щоб українська мова для українців в Україні стала самодостатньою, а двомовність — засобом спілкування з представниками інших країн, виявом мовного етикету, а не засобом brutальної денаціоналізації та русифікації.

Державна двомовність, яку хотіли б запровадити захисники “рускоязычного населення” в Україні, суперечить принципів національної єдності українського народу, протидіє розвитку національної державності, культури, науки. У часи М.Грушевського вона загрожувала розколом української нації в соціальному плані (низи суспільства українськомовні, верхи — російськомовні), нині вона загрожує розколом у територіальному плані (Захід і Центр — українськомовні, міста Півдня і Сходу — російськомовні).

Вимагати обов'язкової двомовності від українців, які живуть вдома, в Україні, — це зневага їхньої національної гідності і порушення елементарних прав людини.

ХІІ. МОВА В СУСПІЛЬСТВІ

Раби — це нація, котра не має Слова,
Тому й не зможе захистити себе.

О. Пахльовська.

1. Суспільство внутрішньо неоднорідне: у ньому наявні різні класи, стани, прошарки, групи тощо.

Кожен із цих стратумів має свої мовні інтереси, більше того, намагається виробити власну систему спілкування. Виникають соціальні діалекти, жаргони, арго, у літературній мові існують різні стилі.

Усі ці різновиди загальнонародної мови називаються її субкодами. Наявність таких субкодів — цілком нормальне явище в житті мови, вони є свідченням природності її розвитку: неоднорідність суспільства відображається в його мові. Загальнонародна мова збагачується елементами, виробленими в її субкодах.

2. Мова без усієї сукупності таких субкодів, властивих розвиненим мовам на сучасному етапі, не може належним чином задовольняти комунікативні потреби суспільства, його стратумів, що знецінює її в очах чужинців і власних носіїв, особливо молоді. А це має наслідком використання в україн-

ському суспільстві не тільки певних субкодів чужої мови, але й чужої мови взагалі.

Хіба не свідчать про це епітети “колхозний”, “курдупельний”, “рагульській язик”, якими наділяють нашу мову її “доброзичливці”?

3. У ситуації непаритетної двомовності певні субкоди формуються на основі іншої, домінуючої мови. Так, українсько-російська двомовність характеризується відсутністю молодіжного жаргону української мови, багатьох професійних субкодів, виробничо-технічного стилю, недостатньою розробленістю наукового стилю та його різновидів (медичного, юридичного, хімічного, фізичного тощо).

Якщо ж врахувати, що на сучасному етапі домінуючу роль у розвитку національних мов відіграють субкоди, пов'язані з науково-технічним прогресом, то виразною стає небезпека подальшого розвитку української мови, названі субкоди якої або взагалі не розвиваються, або просто копіюються з іншої мови.

4. Майстри слова — поети, прозаїки, публіцисти зробили і роблять чимало для функціонування і розвитку української мови. Однак їм не під силу освоїти всі сфери функціонування мови, особливо в тих ділянках, де домінують певні субкоди.

Звідси — велика відповідальність за мову та її майбутнє, яка лягає на науковців, технічну інтелігенцію, виробників, адміністративно — управлінський апарат, організаторів фізкультури і спорту, духовенство тощо. Адже “інтелектуальна діяльність і мова єдині і невіддільні одна від одної” (В. фон Гумбольдт).

ХІІІ. МОВА І ТЕРИТОРІАЛЬНІ ДІАЛЕКТИ

Така дивна однаковість мови, її загальність для всіх говорів українських.

С. Желехівський.

1. Кожна природна мова характеризується наявністю територіальних відгалужень — наріч, діалектів, говірок. Їх виникнення сягає глибокої давнини, ще родоплеменного періоду, а територіальне закріплення пов'язане з добою феодалізму. Недарма їх вважають “живою історією мови”.

2. Діалектна диференціація мов не однакова. Якщо в англійській мові діалектні відмінності не дуже значні, то в німецькій чи китайській вони настільки великі, що їх носії не завжди можуть порозумітися між собою.

“Гуандун і Фуцзянь — сусідні провінції, проте мешканцям цих провінцій розпочати розмову між собою не легше, ніж із іноземцем. (...). Письменні люди користуються письмом замість усного мовлення” (Лі Цзіньсі).

3. Діалектні відмінності української мови не належать до надто суттєвих, у всякому разі таких, що справлялі б поважну перешкоду в спілкуванні. Це необхідно підкреслити хоча б тому, що Галичина була відокремлена від решти України шість, а Закарпаття — дев'ять століть.

Якщо діалекти певної мови розмежовані державними кордонами, то це нерідко спричиняється до їх відокремлення і перетворення в самостійні мови. Так, у сучасному Єгипті місцевий діалект поступово витісняє арабську літературну мову. Він використовується в кінофільмах, спектаклях, навіть у мечетях для тлумачення догм магометанської віри і в школах для пояснення літературної мови. Розмежованість етнічно-територіального простору України теж використовувалась не на користь цілісності української мови. Ще й нині не припинились недолугі спроби створити “русинську” мову, для чого використовуються елементи бойківських і лемківських говірок української мови.

Територіально українська мова складається з трьох наріч. До північного наріччя належать діалекти Чернігівщини, північних районів Сумщини, Київщини, Житомирщини, Рівенщини, Волині та низки районів південної Білорусі. Південна межа цього наріччя проходить приблизно лінією: Володимир-Волинський - Луцьк - Рівне - Новгород-Волинський - Київ - Прилуки - Конотоп - рікою Сейм до межі з російською мовою.

Південно-західне наріччя складають діалекти Вияничини, Хмельниччини, Тернопільщини,

Львівщини, Івано-Франківщини, Буковини, Закарпаття, південних районів Житомирщини, Рівненщини, Волині, окремих районів Черкащини, Кіровоградщини, Миколаївщини, Одещини, а також діалекти теренів, заселених українцями у Польщі, Словаччині, Румунії.

До південно-східного наріччя входять діалекти Харківщини, Луганщини, Донеччини, Полтавщини, Січеславщини (Дніпропетровщини), Запоріжжя, Херсонщини, більшості районів Черкащини, Кіровоградщини, Миколаївщини, Одещини, а також діалекти українців Криму, Курщини, Білгородщини, Воронежчини, Дону і Кубані.

Основна межа між південно-західним та південно-східним наріччям проходить лінією: Коростишів - Ружин - Тетіїв - східніше Умані - Первомайськ - Миколаївка - Роздільна.

Названі три наріччя української мови показують, що поділ українців на “східняків” і “західняків”, який настирливо підкреслюють і намагаються використати з облудною політичною метою вороги соборності і незалежності України, не є органічним для українського народу. Він зумовлений передовсім тим, що землі України внаслідок певних історичних подій були розшматовані між її сусідами. За державної єдності і самостійності нашої країни цей поділ може мати лише історико-географічний сенс. Не має під собою природного ґрунту цей поділ ще й тому, що в Україні ніколи не припинялося взаємопроникнення та перемішування субетнічних груп корінного населення. У басейні Карпат, на теренах нинішніх

Івано-Франківщини, Львівщини, Закарпаття, від віків проживає субетнічна гілка українського народу — відважні, працьовиті, ініціативні бойки. Вони дали українському народові Юрія Дрогобича, Петра Конашевича-Сагайдачного, Івана Франка, Августина Волошина... Топонімами (географічними назвами) з коренем **бойк** — усіяна ціла українська земля. Вони “тягнуться від Чернігівщини, Слобожанщини, степової України через Полтавщину, Правобережжя і до крайнього заходу. Особливо багато їх на Лівобережній Україні” (О.Стрижак). Трапляються навіть у Криму. А яка кількість і яке розмаїття прізвищ із цим коренем, відомих ще від XIV століття і в Прикарпатті і в Наддніпрянщині! Прізвище Бойко мала, наприклад, мати Тараса Шевченка. Хоча бойки — чи не найкласичніші “західняки”, але їхне коріння переплелось в усьому українському народі і є своєрідним символом його єдності і нерозривності. Подібне можна сказати і про інші субетноси українського етносу. Справді, одна в нас мати — Україна, один народ, одна мова.

4. Подиву гідна єдність мови українського народу на всіх територіях його розселення дає підстави твердити, що вона в основному сформувалася значно раніше XIV-XVI століть, як це офіційно вважається. Свідченням цього є й фольклорні матеріали, що сягають глибин першого тисячоліття нашої ери.

5. Територіальні діалекти — це ті різновиди мови, де вона живе, функціонує і розвивається природним шляхом. Це ті потічки, які впадають у

могутнє річище загальнонародної мови та її вищого, окультуреного різновиду — літературної мови. Пересохнуть струмки — обміліє ріка. “Мова народу розчленована в діалектах, а зібрана воедино в літературній мові” (Г. Брінкман).

6. Роль діалектів по відношенню до літературної мови з часом змінюється. Так, виникнувши на середньонаддніпрянській діалектній основі, українська літературна мова в другій половині XIX та в XX столітті інтенсивно поповнюється за рахунок діалектів південно-західного наріччя.

7. Ставлення до діалектів — це один з напрямків мовної політики суспільства.

Зараз у світі спостерігається тенденція до поширення діалектів — мов “малої батьківщини”. У Баварії 71 відсоток населення володіє і користується діалектами, а в землі Рейнланд-Пфальц — 76. В Італії, де літературною мовою послуговується не більше 8-12 відсотків населення, на діалектах проводяться театральні фестивалі, діалектне мовлення звучить у кінофільмах, що не знижує їх естетичного рівня та не применшує всесвітньої слави італійського кіномистецтва. А з якою шанобливою турботою і піклуванням ставляться до своїх діалектів японці, фактично кожен з яких вільно володіє англійською мовою!

8. В Україні тривалий час під керівництвом директора інституту мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР академіка І. Білодіда велась настирлива боротьба проти “гуцулізмів”, тобто слів та виразів південно-західного походження. Вважалось, що вони засмічують літературну мову, їх вживання є

виявом курсу на відрубність української мови, вносить дисонанс у “дружбу народів—дружбу мов”, а тому вони мають бути засуджені, як і той “-ізм”, що поєднується зі значно “небезпечнішим” коренем, ніж “гуцул”...

9. Територіальні діалекти — це діти національної мови, рідні діти. Їх існування не йде на шкоду літературній мові. Навпаки, вони є джерелом збагачення, опорою, резервом і запорукою розвитку літературної мови.

10. Боротися зараз проти діалектів означає боротися і проти загальнонаціональної літературної мови.

Проте вкрай небезпечним є і штучно консервований “язиковий хаос” (Є. Маланюк), який насаджувався у міжвоєнне двадцятиліття і який дехто намагається роздмухувати і в наш час на Закарпатті. Має цілковиту рацію П.Чучка-молодший, говорячи, що загально-національна українська літературна мова “однаковою мірою влаштовує не тільки киянина, одесита, полтавця і львів’янина, але й ужгородця і іршавця, перечинця і міжгірця, хустянина і рахівця, тобто кожного з 50 мільйонів українців”.

XIV. МОВА І КУЛЬТУРА

* Мова — це “символічний ключ до культури”.
Е.Сенір.

Мова для культури — те саме, що центральна
нервова система для людини.

С.Лем.

1. Мова нації та її культура становлять органічне ціле. Між ними не можна ставити знак рівності, але й відірвати одну від одної теж неможливо. Смерть мови означає загибель культури.

Однак “Будь-який народ хоче бути не тільки ситим, але й вічним... Безсмертя народу — в його мові” (Ч.Айтматов).

2. Розвиток культури починається з розвитку мови. Відродження культури починається з боротьби за мовні права, “За станом мови можна встановити стан культури” (В. фон Гумбольдт).

3. Коли мова щезає, то, у кращому випадку, можуть залишитися хіба що “трупні краси”.

4. Між мовою і культурою існує взаємозалежний зв’язок. Багатство національної культури, її цілісність забезпечує структурну повноту і багатство мови. І навпаки: високорозвинена мова дає

можливість творити цілісну, всеохоплюючу культуру. Тому всяке зазіхання на культуру ставить під загрозу мову і всякі обмеження мови є загрозою для культури. Природно, що творчі діячі культури завше і всюди намагаються вивести свій народ з-під “культурної підпорядкованості”, позбавити його “ментального колоніалізму” тощо. Не менш природним є і те, що саме вони здебільшого стають “мовними бунтівниками”, заявляючи вголос про мовні права свого народу.

5. Функціонування національної культури, її розвиток, животворні зв'язки з іншими культурами забезпечуються тільки вільною і живою, динамічною і повно-правною національною мовою. “Я хочу, щоб культура всіх країн проникала до мого дому. Але я не бажаю, щоб мене збили з ніг” (М. Ганді).

6. Створення духовного світу і світу національної культури неможливе без творчої діяльності мовного співтовариства. У цій творчості співдіють: людство — мовна спільнота — мовна особистість (Л. Вайсгербер).

Основним компонентом тут є другий, бо мова людства — це абстракція, а мова однієї людини (ідіолект) — це частина мови спільноти.

Отже, кожен із нас повинен дбати про “мову спільноти” — нашу національну мову як засіб творення національної духовності і національної культури.

7. Мова забезпечує вічність культури. Вона пов'язує культуру етносу в один безперервний процес від минулого через сучасне до майбутньо-

го. Що міцніші позиції займає мова в суспільстві, то надійніші перспективи культури.

Наш обов'язок — зміцнювати ці позиції, а передусім — не допустити, щоб на нашому поколінні обірвався цей предковичний мовно-культурний зв'язок поколінь українського народу, що йде у майбуття з глибин тисячоліть.

8. Світ не може мати однієї культури, бо це було б її загибеллю: кожна культура існує у протистоянні і взаємодії з іншими.

“Кажуть, багато мов на островах Полінезії і Мікронезії зовсім не схожі одна на одну, так само й на Кавказі. Якщо ви гадаєте, що всі вони колись поступляться універсальній мові — не задля потреб науки, політики чи бізнесу, а щоб передавати емоційні нюанси, виражати внутрішнє життя — тоді я, здається, знаю, що може з того вийти: це буде не єдина культура, а смерть культури” (І. Берлін).

9. Навіть у високорозвинених країнах держава захищає свою мову в царині культури. Наприклад, у Франції дозволяється демонструвати максимум 40 % відео- і кінопродукції іноземними мовами (для порівняння: в Україні 99% такої продукції демонструється не українською мовою). В Ірландії кожен артист зобов'язаний щомісяця виступати ірландською мовою (значна кількість населення цієї країни поки що користується здебільшого англійською, а не державною — ірландською). У Швеції податок від гонорару за виконання естрадних творів не шведською мовою вищий на 25 %, а отримані кошти йдуть на розвиток шведської культури.

Своєрідність культури, її неповторність, національний характер забезпечуються передусім специфікою національної мови.

Тому, відстоюючи самотність рідної мови, ми тим самим оберігаємо самотність власної національної культури і духовності.

10. Лише унікальність культури має справжню вартість. Ще у XVIII столітті європейська наука (Й.Г.Гердер) дійшла висновку щодо рівнозначності різних культур, заперечуючи вищість одних народів над іншими. Однак не лише для побутового мислення, а й для розумувань багатьох політичних та громадських діячів ця думка не стала незаперечною істиною. Важко погодитись із Бісмарком, котрий якийсь висловився: “Польська культура? Пару молитовників — це ще не культура”, чи з В.Соловйовим, який писав: “Утверджуючись у своєму національному егоїзмі, відокремлюючись від решти християнського світу, Росія завжди виявлялась безсилою створити що-небудь велике або хоча б просто значне”. Але не можна погодитись і з тим, що уже протягом декількох століть явно і тайно стереотипізується думка про вищість культур цих народів над українською.

11. У наш час відбувається бурхливий процес самоутвердження національних культур як протидія уніфікації, стандартизації життя, що їх спричиняє всепроникаюча цивілізація XX століття.

“Сплески культурно-мовного націоналізму з'являються у всіх кутках планети... Чим більш подібними стають наші стилі життя, тим більш уперто ми дотримуємось глибинних вартостей, котрі

виражаються в релігії, мові, мистецтві та літературі” (“Коммунист”, 1990, № 11, с. 111).

12. Мова утримує в одному духовному полі національної культури усіх представників певного народу і на його території, і за її межами. Вона цементує всі явища культури, є їх концентрованим виявом. Навіть “немовні” явища культури “мовчать” для того, хто не знає мови рідного народу.

13. Культура є матеріалізованим виявом духу народу, одним із засобів його самопізнання. Описати дух народу, його культуру адекватно, в усій їхній повноті та всеосяжності можна тільки рідною для носіїв цієї культури мовою.

Позбувшись рідної мови, втрачаємо можливість по-справжньому розуміти рідну культуру, не кажучи вже про участь у її творенні.

XV. МОВА ТА ІДЕОЛОГІЯ

1. Мовою людина почала цікавитись із того часу, коли усвідомила себе людиною. Немає міфології, релігії, у якій не були б заторкнуті питання мови.

У пантеонах багатьох релігій знаходимо обоження мови. Так, у давньоіндійському пантеоні була богиня Вач, тобто богиня Мова. Усякі порушення правильності мови вважалися образою для богині, гріхом. І навпаки: “Кого Вач (Мова) любить, того вона робить могутнім” (“Рігведа”).

Вражає своєю фундаментальністю трактування мови у християнстві. “У святому Письмі Бог прославляється і як Слово, не тільки тому що він подавець розуму, мудрості і причина всього сущого, яка неподільно містить у собі все суще раніше його втілення в буття, але й тому, що (слово Його) поширюється всюди, досягаючи, як сказано у Письмі, меж усесвіту, а, головне, тому, що божественне Слово своєю доступністю перевершує будь-яку можливу доступність, і в той же час воно поза межне всьому сущому — через надприродну за меж-

ність. Ось це Слово і є простота, єдино існуюча Істина, на яку як на сукупність чистого і правдивого знання спирається непохитна основа віруючих — божественна віра, що стверджує як їх у незмінно самототожній Істині, так і Істину — в них, тим самим даруючи всім віруючим доступне знання Істини” (Діонісій Ареопажит).

Якщо не обоження, то пієтет до рідної мови знаходимо в усіх народів на різних стадіях їх розвитку.

У карібів дотримання святості слова зайшло так далеко, що по-карібському можуть говорити тільки чоловіки, жінки мають користуватись іншою мовою — аравакською.

2. Шанобливе ставлення до рідної мови досить часто супроводжується повною зневагою до інших мов. Так, навіть на батьківщині демократії — у стародавній Греції — вважалося, що всі не греки — варвари, “бурмотіння” яких не відрізняється від мукання биків (одне з пояснень слова “варвар” — “той, що бурмоче”).

У цьому виразно проявляється роль мови як ідеологічного чинника.

3. З давніх давен, особливо з виникненням етнічної диференціації та суспільного розшарування, мова була знаряддям і об'єктом ідеологічної боротьби.

4. Мовний фактор використовується панівними верствами багатьох народів для того, щоб поставити себе над простолюдом, “відрізнитися від бестій”, як говорили німецькі дворяни два століття тому. Для досягнення цієї мети часто застосовується

чужа мова, як свого часу в Юдеї грецька, в Японії китайська, в Чехії німецька, в Німеччині та в Росії французька.

5. Не становить винятку й Україна. За панування Польщі українське панство та більшість слуг, лакеїв, покоївок тощо говорили по-польськи, за Австрії — по-німецьки, у Російській імперії — по-російськи. Ця тенденція не відмерла і в наш час.

6. Зрозуміло, що подібні явища завжди знаходили ідеологічне обґрунтування: “прогресивність”, “культурність”, “науковість”, “міжнародність” чужої мови, трактування її як необхідного консолідуючого фактора, засобу прогресу, прилучення до високорозвиненої культури тощо. “Аргумент сильнішого — завжди кращий” (Лафонтен)...

Відомо, що, наприклад, під час Великої французької революції з її гаслами “Свобода, рівність, братерство!” усі мови (крім французької, ясна річ) були оголошені контрреволюційними і як такі заборонені в освітній і громадській діяльності. Не набагато нижчими ідеями керувались провідні діячі тодішньої Польщі, скажімо, Т.Костюшко, коли поставили за мету заборонити литовську й українську мови і таким чином прискорити політичну та культурну інтеграцію польської нації. Полякам, правда, не пощастило: сусіди-хижаки Росія, Прусія, Австрія виявились сильнішими і вчинили з польською мовою приблизно так само, як вони хотіли зробити з українською.

У 20-ті роки, коли в радянській країні ще було дуже популярним гасло “світової революції”, лу-

нали голоси про необхідність переходу на англійську мову в СРСР, щоб створити передумови для об'єднання та перемоги пролетарів усіх країн.

7. Ідеологічне обґрунтування мало не тільки нав'язування українському народові чужої мови, але й цілеспрямоване переслідування будь-яких спроб домогтися її природного і повноправного функціонування на рідній землі, а тим більше — у місцях компактного проживання українців за межами республіки. Ось кілька свідчень.

“Грузин, який забув грузинську, — не грузин. Киргиз без киргизької — манкурт. Тільки той естонець, хто спілкується естонською. А українець, який не забув рідної мови? Український буржуазний націоналіст” (А.Крижанівський).

“Де ще в світі існувало таке диво, як “буржуазний націоналізм”? У США, в Англії, в Італії? Буржуазія була там, а “буржуазний націоналізм” — у нас. Все, що стосувалося української мови, культури, звичаїв народу, мітилося цим тавром” (Ю. Мушкетик).

У період після більшовицького перевороту в Росії українську мову називали контрреволюційною (Д.Соловей).

“Будь-яке неросійське мовлення в Росії — підривне. Українське і білоруське — подвійно” (А.Стреляний).

Відзначимо й таку дивовижу: в СРСР ніхто, ніде й ніколи не бачив російського буржуазного націоналіста і не чув про такий феномен. Про подібні явища говорилося для окомилування, та й то лише в перші десятиліття радянської влади. При-

кладом можуть слугувати слова Сталіна на XVI з'їзді ВКП(б) у 1930 році: “ухил до великоросійського шовінізму, прихований маскою інтернаціоналізму, є найвитонченіший і тому найнебезпечніший вид великоросійського націоналізму”. Чи багато росіян та інонаціональних “радянських патріотів” понесли кару за “ухил до великоросійського шовінізму”?

Зате українськими “буржуазними націоналістами” (за царя їх називали “хохломанами”, “мазепинцями”, “сепаратистами”) у всі часи були заповнені тюрми, місця заслання, а пізніше — і концтабори...

Нагадаємо також, що кара за “українській буржуазний націоналізм” була неминучою, хоч і різною — від звільнення з роботи до смертного виroku...

8. Перехід на мову домінуючого народу завжди є “сигналом” про лояльність до співпраці на користь цього народу. Так створювалися цілі імперії і навіть цивілізації. Давньоіндійська цивілізація пов'язується із санскритом, західноєвропейська — з латиною, середньовічна цивілізація Сходу — з арабською, цивілізація “реального соціалізму” — з російською.

9. Ідея “один пастир — одне стадо”, що пронизує більшість релігій та ідеологій, цілком природно, мусить мати і мовне втілення. Звідси догми або навіть “вчення” про месіанські функції окремих мов у світі, що непогано прикривають цілком земні наміри та інтереси ідеологів і тих, кому вони служать. Так, імперському мисленню Сталіна,

очевидно, цілком відповідала “ідея російськомовного месіанізму” (В.Григор'єв).

10. Ця “месіанська” ідея виражалася порізному. Найчастіше — у твердженні про неповноцінність та історичну приреченість “другосортних” мов. У XX столітті вона набула вигляду теорії “злиття мов”. Що ж, “Мета не обов'язково має бути людодською. Людодство здійснюється на шляху до мети” (Г. Померанц).

11. Безглуздість та повна наукова неспроможність цієї “теорії” очевидна. Будь-яка мова фонетично і граматично є цілком самодостатньою. Спробуйте додати до української чи якої-небудь іншої мови ще один відмінок, частину мови, якийсь звук...

12. Не мають під собою ґрунту і твердження про модерні та архаїчні, розвинуті та відсталі мови, чим мотивується приреченість останніх. Будь-яка мова цілком задовольняє потреби суспільства, що нею користується, якщо її не витісняють з тої чи іншої сфери вживання. Крім того, кожна жива мова здатна до стрибкоподібного розвитку, якщо в цьому виникає суспільна потреба (цей розвиток переважно пов'язаний із збільшенням кількості слів). Для прикладу наведемо той факт, що перший у світі словник кібернетики вийшов українською мовою.

Тому дикунсько-канібальськими виглядають твердження про неперспективність мов.

13. Історія не знає випадків, щоб прогрес певного суспільства не відбувся лише тому, що його мова не встигала чи не змогла забезпечити розви-

ток цього суспільства. Чи стала мова на заваді, наприклад, у Японії — одній із найбільш розвинених країн світу? Відкрийте перспективу перед народом — і ви побачите, що мова ніколи не зрадить свій народ.

Більше того, у таких випадках воскресають до повноцінного життя навіть мертві мови, як це трапилось із староеврейською мовою в новій державі євреїв Ізраїлі, де вона стала важливим фактором творення нової спільноти людей.

14. Не випадково на знаменах народів, що пробуджуються, часто написані лінгвістичні гасла.

XVI. МОВА І ПОЛІТИКА

1. Мовна політика — поняття, що виникло не сьогодні. Вона ведеться і в одномовних, і особливо в багатомовних країнах, де так чи інакше стикаються інтереси різних народів, у тому числі мовні.

2. Коли йдеться про багатомовні країни, то тут простежуються дві тенденції. Перша — “феномен Мітрідата”, понтійського царя, що володів двадцятьма двома мовами і спілкувався ними зі своїми підданими, урівнявши їх таким чином у правах. Друга тенденція — “римська”. У Римській імперії панувала єдина мова — державна. Усі інші вважались варварськими. Виняток було зроблено з часом тільки для грецької мови.

При Веспасіані (1 ст. н.е.) вчителі-словесники були звільнені від муніципальних і військових повинностей, а штатні граматики і риторичні стали утримуватися державою. Розуміли правителі Риму, як забезпечити у гігантській державі панування латинської мови, отже, і своє панування. А хіба різниця в умовах праці та в оплаті вчителів української і російської мов мала іншу мету?

“Але чомусь так завше виходить, що самі жителі універсальної держави неминуче сприймають свою країну не як печеру в понурій пустині, а як землю обіцяну, як мету історичного прогресу”, — писав знаний філософ історії А.Тойнбі. Поживши в “універсальній державі”, західний ліберал, напевне, дізнався б, що оте його “чомусь” розшифровується як політика “батога і медяника”.

3. Україна впродовж століть перебувала у складі держав, чия мовна політика мала за зразок, на жаль, зовсім не “феномен Мітрідата”...

“Заборона національної історії, заборона національної мови, заборона національної церкви — ось грізна тріада, якою століттями забезпечувала себе імперія” (О.Пахльовська).

4. У час “перебудови” мови союзних республік одержали державний статус, що мало послужити захистом проти цілковитого витіснення цих мов на периферію суспільного буття. Завдання полягає в тому, щоб декларовану державність мови втілити в життя.

5. Немає “німих” держав. Їхні зовнішні та внутрішні функції завжди реалізуються певною мовою чи мовами. У Швейцарії, наприклад, офіційні документи публікуються одночасно чотирма мовами, у колишній Югославії застосовувався принцип ротації: мови союзних республік використовувались на державному рівні за чергою.

6. В СРСР роль державної мови виконувала російська мова, хоч юридично такого статусу вона не мала. “Законом про мови в СРСР” російська мова була оголошена офіційною, що є фактично

синонімом державної. Таким чином, усі інші мови ставали неофіційними, їх декларована державність — примарною, а реалізація цієї державності мов у повному обсязі — проблематичною, позаяк і надалі офіційна мова мала можливість витіснити мови неофіційні з найважливіших сфер державного функціонування.

Не було забуто російську мову і в горбачовському проекті “Договору про Союз Суверенних Держав”: за нею визнавалась роль мови міжнародного спілкування, тобто, її позиції залишились такими ж, як і в СРСР.

7. “Лінгвократія” (мововладдя) має повну паралель у вигляді “етнократії”, тобто влади народу, якому ця мова належить. Так, імперська мовна єдність в СРСР забезпечувалася мовою “центрального народу” (Л.Кіпніс).

8. Політика узаконеної одномовності в союзі держав — анахронізм: примусове запровадження однієї мови заважає зближенню та співпраці держав і народів. Це зрозуміли, наприклад, у США, де не лише перестали вважати свою країну “плавильним котлом”, але й стали піклуватися про розквіт етнічних мов та культур за принципом “салату, в якому кожен складник зберігає свій смак і запах”.

Донедавна в нас дуже любили порівнювати республіки СРСР зі штатами США, ігноруючи при цьому ту суттєву різницю, що в республіках Радянського Союзу проживало корінне населення з віковичними традиціями і власними мовами та культурами, а в американських штатах — емігранти з усього світу. Дуже вже хотілося інтернаціо-

нал-шовіністам влаштувати “плавильний котел” і в СРСР.

Ось як згадує про одного з них, — “несусвітнього шовініста” Сулова колишній Перший секретар Компартії України П.Шелест: “Цей ідеолог намагався філософськи виправдати свою політику злиття мов і народів. Навіть запровадив “історичний термін” щодо винищення окремих націй — єдиний радянський народ... Тепер ми пожинаємо плоди того жахливого періоду, що став символом суспільного застою брежневщини, а я б сказав, і суловщини. Це — добре продумана й замаскована пропаганда, спрямована проти піднесення національної свідомості численних народів СРСР; вона закликає лише до єднання на основі єдиної культури, до сповідування партійних постулатів, до визнання зверхності “старшого брата”. А своє, рідне, прадавнє, що склалося історично, впродовж тисячоліть, топчеться й шельмується, зневажається й руйнується”.

9. Засобом уніфікації переплавленої маси була російська мова. “Власне кажучи, у цьому й полягає секрет “нової історичної спільноти”, інтернаціонального братства радянських людей, за яким ми нині так дико тужимо і яке ЗВІДСИ здається нам золотим віком моральності і дружби, справжнім (хоч як дивно) здобутком смердячої радянської влади, прекрасним відблиском хрущовсько-брежневського дебілізму.

Секрет — у мові...” (Б.Минаев. Русский язык. — “Огонёк”, 1993, № 12, с. 13).

Інтернаціонал-шовіністам підспівували і допомагали яничари “на місцях”.

“Дотеперішні правителі республіки дбали лише про те, щоб українці, в цілому світі й на Україні, якомога швидше забули про своє походження, про свій рід... Ставлення до української мови в нашому суспільстві досі було зневажливе, зверхнє, як і до українського народу взагалі. Марксистсько-великодержавні адепти пророкували її зникнення, і цю політику проводили на ділі” (І. Ющук). Факти свідчать, що говорити про це в минулому часі — передчасно...

10. Радянська ідеологічна машина настирливо підкреслювала факт багатонаціональності як України в цілому, так і окремих її частин. Зокрема стверджувалось, що в Донбасі проживають громадяни 116 національностей. Для “національного” спілкування вони мають свої мови, а от для “міжнаціонального” спілкування є російська. Українська мова у світлі такої політики ставала однією з багатьох “національних” мов, хоча вона була рідною для більшості населення. Що ж стосується інших національностей, то їхні мови мали ще злиденніші перспективи, про що свідчить, наприклад, така статистика. У Луганській області за 30 років (1959 - 1989) кількість білорусів, які вважали білоруську мову рідною, зменшилась із 43,2% до 30,7%; у євреїв ці показники становлять відповідно 7,9% і 5,1%, у татар — 70,2% і 50,5%. У росіян же кількість тих, що вважали російську мову рідною, за цей же час зросла з 98,9% до 99,2%. Так формувалось “русскоязычное население”, яке у своїй значній частині до української мови ставиться вороже: мовляяв, якщо ми відмо-

вилились від своєї мови, то як ви смієте говорити по-своєму? “Над кожним родом і племенем зводилась сіра тиша” (Ч.Мілош).

11. У багатьох регіонах України, де українське населення становить більшість, і досі немає можливості віддати дитину до українськомовного садочка, школи; працюють у них російськомовні вихователі та вчителі; часто замість виховання у дітей почуття поваги й любові до української мови ці педагоги прищеплюють їм комплекс меншовартості, зневагу до всього українського, рідного.

12. Тривожно, що й у суверенній Україні продовжується русифікація майбутньої національної інтелігенції через вищу школу.

Катастрофічно не вистачає українських підручників, словників, довідкової літератури тощо, зникають українські газети й журнали, майже не видається українська художня література, як і раніше, не демонструються фільми українською мовою. Не переводиться на українську мову діловодство, сфера виробництва, торгівлі, послуг і т.д.

Україну захльостує повільно російськомовних художніх, рекламних, інформаційних та періодичних видань. Їх мета — не задоволення потреб росіян в Україні, а русифікація українців на рідній землі та інших народів України.

13. Заходи уряду республіки не можна вважати достатніми не лише щодо впровадження державності української мови, але й щодо зупинення подальшої русифікації України.

Тим не менше, постійно чуються крики про насильницьку українізацію, про наступ на російську

мову, наміри зробити її в Україні іноземною і т.п. Мало хто має мужність висловитись об'єктивно, слідом за Г.Новодворською: “ Мені не шкода тих “русскоязычных”, які скиглять і жаліються на те, що нещасні жертви їхньої агресії сміють мріяти про свою свободу і говорити своєю мовою”.

14. Нерішуча політика уряду щодо впровадження української мови як державної сприяє активізації антиукраїнських елементів, які ведуть наступ проти української культури, освіти, державності, сіють міжнаціональну ворожнечу. Факти — у численних публікаціях офіційної та неофіційної преси, у пересиланнях українського радіо і телебачення. Однак жоден з них не знайшов адекватної реакції з боку правоохоронних органів.

XVII. МОВА І ДЕРЖАВА

Кому бракує незалежності, тому бракує всього.

А. де Кюстін.

Від державності мови —
до державності нації.

1. Мова виражає єдність держави. В національній державі ототожнюються держава, нація і мова (М.Сігуан, У.Ф. Маккі).

2. Мова має величезне значення у житті бездержавних народів. Держава Слова (М.Орест) протягом декількох століть бездержавності забезпечувала єдність українського народу, його історичну пам'ять і тверду віру у відновлення його політичної держави.

3. Кожна держава постійно тримає в полі зору мовні проблеми суспільства. Наприклад, у Китаї від віків міністерство церемоніалу, яке керувало справами освіти і екзаменами на державні посади, опікувалось дотриманням правильної вимови знаків китайського письма.

4. Одним із найвищих виявів самоутвердження нації є державний статус її мови, який законодавчо

забезпечує її функціонування в усіх без винятку сферах суспільного життя. Цей статус має бути закріплений в Основному Законі держави — Конституції.

5. Державною мовою буває переважно мова корінного населення країни. В однопонаціональних державних утвореннях про цей статус мови часто навіть не згадується, позаяк це нормальне явище. Воно настільки ж природне, як певний ландшафт чи клімат країни. В підневільних та в багатонаціональних країнах питання державності мови є однією з найскладніших суспільно-політичних проблем. Коли, наприклад, у 1883 році була dokonana спроба поновити в Хорватії в ролі державної угорську мову, це викликало збройне повстання, й угорському урядові довелося відмовитись від своїх намірів. Кривавими конфліктами супроводжувалось запровадження гінді як державної мови Індії після звільнення цієї країни з-під англійського колоніального панування. Коли після прийняття “брежневської” конституції почали “приймати” конституції союзних республік, то до них не було включено статтю про державність мов. Це викликало обурення і масові протести у Грузії і Вірменії. Внаслідок цього в останні доперебудовні роки в СРСР серед “ста тридцяти рівноправних” мов дві мали статус державних.

У багатонаціональних державах роль державної мови виконує мова панівного народу. Нічого дивного: тут діє принцип “*cuius regio, eius lingua*” — “чия влада, того й мова”. Проте цей принцип має і зворотнє прочитання: “*cuius lingu, eiusa regio*” —

“чия мова, того й влада”. У Турецькій імперії — єдиній! — не було обов’язкового навчання турецькій мові підлеглих народів. Чи не тому ця імперія у нові часи першою і почала розвалюватись? “Молодотурки”, прийшовши до влади, намагались використати мовний фактор для врятування рештків імперії. Вони заявляли, що в їхній країні немає різниці між турком, греком або вірменином — всі оттомани, одна нація з однією мовою. “Хіба є, ефенді, така мова — турецька?”. “Нема турецької мови, пане, є оттоманська мова!” (В.Жаботинський).

Аж дивно, що за прикладом “молодотурків” у державі “нової історичної спільноти людей — “радянського народу” російську мову не називали “радянською”.

6. Від 1 січня 1990 року формально набув чинності “Закон про мови в Українській РСР”, який утверджує державність української мови. Це означає, що держава бере на себе конкретні обов’язки стосовно забезпечення всебічного розвитку та функціонування української мови. На жаль, досягнення нашої держави на цій ділянці більш ніж скромні. Тож не зловживаймо цитуванням рядків:

Навік пройшла пора безславна...

Цвіти і сяй, моя державна...

(О.Олесь).

7. Цей закон прийнято через необхідність захисту української мови, яка виявилася відтиснутою на периферію суспільного функціонування в найбільш важливих сферах життя. Зауважимо, що вперше відчув потребу в цьому митрополит УГКЦ

М. Левицький, який ще в 1817 році видав меморіал “В обороні державного управління і самостійності” української мови.

8. Не випадково нині боротьба проти української мови стала одним із головних напрямків боротьби проти української державності, а мовний фактор використовується як засіб дестабілізації українського суспільства.

9. Свого часу говорилося: “Буде держава — буде й мова” (В. Яворівський). Воно так, але, як бачимо, ще в часи М. Левицького розуміли, що якби “була мова”, то була б і держава. Тож якщо хочемо мати справжню державу, подбаймо про українську мову. Без української мови не буде української держави.

10. Державність української мови має бути реалізована в галузі народної освіти, діяльності державних та адміністративних органів, у сфері виробництва, науки і техніки, культури і мистецтва, транспорту і засобів масової інформації тощо.

11. Держава повинна дбати про те, щоб не виникла невідповідність між декларуванням державності мови і реалізацією цього статусу. У зв’язку з тотальним ігноруванням та саботуванням Закону про мову з боку державних чиновників, прокомуністичних та великодержавницьких елементів і структур потрібен ефективний громадський контроль (передусім з боку “Просвіти”) за здійсненням конкретних заходів щодо реалізації Закону про мови, а також удосконалення самого документа, оскільки “Закон про державність української

мови в республіці не виконується, гальмується всіма способами” (Ю.Мушкетик).

До того ж треба врахувати, що “Закон про мови в Україні захищає виключно російську меншість, а не корінну більшість і не інші меншості” (А.Мокренко).

12. Боротьба за державність української мови наткнулася й на опір апарату та реваншистських сил, які раптом вирішили розіграти карту порушення прав людини. Деякі представники “русько-язычного населення” вбачають порушення своїх прав не лише в тому, що їм буцімто треба буде розмовляти українською мовою, а й у тому, що їм доведеться чути, як інші розмовляють цією мовою.

13. Протиставлення національних прав і прав людини — фарисейське в своїй основі, бо кожна нація має право бути нацією, як і кожна людина — частинкою свого народу. Національне право особистості — одне з перших у числі прав людини. Які можуть бути права людини без національних прав? Чи може мати права людина, яка належить до безправної нації?

Вдумаймося у слова італійського професора Р.Піккіо, який на питання “Чи виживуть українці як нація, чи зникнуть з кону історії?” відповів: “Питання в тому, чи ваші діти знатимуть, вивчатимуть рідну мову, культуру, історію... Ширше — це питання прав людини взагалі, це те, чого у вас немає, право кожного народу на материнську мову, літературу, культуру” (“Пам’ятники України”, 1990, № 2, с. 54).

14. Держава повинна докласти максимум зусиль для підтримання та зміцнення духовних зв’язків українців, що проживають за межами України, з рідним народом. Головним знаряддям підтримання цих зв’язків є національна мова, її культивування в діаспорі шляхом створення українськомовних шкіл і класів, бібліотек, преси, радіо- і телепередач, театрів, гуртків самодіяльності тощо. Предметом особливої турботи держави має стати підготовка в республіці українськомовних кадрів вищої кваліфікації для роботи в діаспорі.

15. Держава і суспільство мусять пам’ятати і враховувати не тільки націоналнотворчу, але й людинотворчу роль рідної мови: від мовного нігілізму до морального виродження — один крок. Плекаючи мову, держава тим самим зміцнює моральне здоров’я народу.

Необхідно докласти максимум зусиль, щоб подолати відставання в галузі україністики, зокрема перевидати праці визначних українознавців минулого та вчених української діаспори.

16. Держава повинна забезпечити можливість вивчення рідної мови на всіх рівнях освіти — від дитячих дошкільних закладів до останнього курсу вузу й аспірантури.

17. Особлива увага держави має бути приділена вивченню української мови мешканцями України, для яких українська мова не є рідною. Адже люди, котрі не володіють мовою держави, не можуть бути повноцінними громадянами. Доцільно вивчити досвід інших країн у цій ділянці державного будівництва. В Естонії, наприклад, усі неестонці, щоб

скласти екзамен з мови, мають знати як мінімум 1500 естонських слів. Послаблення вимог робиться для інвалідів і пенсіонерів. Хто вивчав естонську мову в початковій, середній або вищій школі, від іспиту звільняється.

18. Найбільше уваги, статус максимального сприяння українська держава повинна надати мовам тих народів, що не мають своїх метрополій, державних утворень за межами України. За них нікому подбати, крім української держави.

19. Після проголошення незалежності України деструктивні, антиукраїнські сили почали залякувати російськомовне та інше неукраїнськомовне населення республіки насильницькою українізацією. Українізація, безперечно, відбуватиметься, але вона має за мету розширення функцій української мови до стану, який вважається нормальним у нормальній, цивілізованій державі, а не перетворення на українців усіх тих, хто українцем не є або за такого себе не вважає.

Навчений багатомісячним досвідом денаціоналізації з наступною русифікацією, полонізацією, мадяризацією, румунізацією — український народ не дозволить собі ніякої зневаги, ніякого знущання з інших народів та їхніх мов.

Гарантом національно-мовних прав народів, як і прав окремих громадян, буде незалежна, демократична національна Українська Держава.

XVIII. МОВА ТА ІСТОРІЯ

1. Хто володіє минулим, той володіє майбутнім. Ця часто повторювана в наші дні мудрість інтуїтивно чи свідомо використовувалась здавна — як для консолідації свого народу, так і для утримання в покорі і асимілювання інших народів.

2. Мова — це хоронителька історичної пам'яті народу. Позбавити мови — означає позбавити народ минулого, а тим самим і майбутнього. Народ без пам'яті манкуртизується, перетворюється в населення — безетнічну, безнаціональну біомасу, якою легко маніпулювати. Ї навпаки: “та чи інша спільнота людей може виникнути тільки в результаті свідомого використання мови” (Ф.Ніцше).

3. Мова — не просто супутниця народу на його історичних шляхах. Вона — активна, діяльна сила, від якої значною мірою залежить вибір цих шляхів та успішне просування ними. Вона забезпечує часову тяглість і безперервність життя, збереження органічності і оригінальності світосприймання етносу при зміні його історичних форм.

“Рід через народження розростається в плем’я, генетичний зв’язок якого виражався в єдності мови, в спільних звичаях і переказах, а з племені або племен шляхом розділення, поєднання і асиміляції складався народ, коли до зв’язків етнографічних долучався моральний, відчуття духовної єдності, виховане спільним життям і спільною діяльністю, спільністю історичної долі та інтересів. Нарешті народ стає державою, коли почуття національної єдності отримує вираження в зв’язках політичних, в єдності верховної влади і закону. В державі народ стає не лише політичною, а й історичною особою з більш або менш ясно вираженим національним характером і усвідомленням свого світового значення” (В. Ключевський).

4. Формування націй і національних держав завжди пов’язане з розв’язанням мовних проблем. Для переважної більшості народів Західної і Середньої Європи — це давно пройдений етап. Їм пощастило: їхні мови мали суперника в особі мертвої латини, яка вже не могла бути знаряддям панування одного народу над іншим. Латинська мова національно була “нічиєю” і не загрожувала нікому асиміляцією, через те в період формування нових національних мов Європи боротись із нею було легше. Тим не менше в XVI столітті на захист рідної мови в Італії було опубліковано близько 60 творів, а Угорщина остаточно звільнилась від латини аж у середині XIX століття.

5. У формуванні націй з поневолених народів величезну, по суті визначальну роль відіграли “філологічні палії”, “лінгвістичні революціонери”,

“мовно-культурні будителі”. Вони торували шлях “від народу до нації”. У недержавних націях ніколи національно свідомо буржуазія не існувала раніше існування національних газет, театрів і шкіл. “... Ми можемо оцінювати всіх цих ранніх національних будителів такими, що, будучи рожевими та романтичними мрійниками, відокремленими від реального світу, тобто світу політики та економіки, звернувши увагу спочатку на мову та школи (підкреслення наше. — В.І., Я.Р.-В.), були, по суті, більш практичними та реалістичними, ніж їх сучасники, зайняті політикою та економікою”. (Р.Шпорлюк). Спільноти, утворені на основі єдності мови, виявились історично більш витривалими, ніж державні утворення, з їхньою політичною та економічною єдністю. Розвал Австро-Угорської і Російської імперій є цьому яскравим свідченням. Коли, наприклад, маси поляків пішли до школи і навчилися читати й писати по-польському, “їх націоналізував польський націоналізм, замість того, щоб буржуазне суспільство зробило їх німцями, чи держава — росіянами, чи марксизм — свідомими пролетарями. (...). Дуже подібну історію можна розповісти про чехів, словенців, хорватів, українців та ін.” (Р.Шпорлюк).

Як бачимо, мова, рідномовна школа і культура відіграли в історії важливішу роль, ніж боротьба класів. Називати борців за права української мови, отже, і за права української нації буржуазними націоналістами є і було стільки ж підстав, як російських шовіністів-великодержавників іменувати інтернаціоналістами.

6. Роль мов поневолених народів в історії провідники панівних націй розуміли завжди. Розуміли і відповідним чином діяли. Генерал-ад'ютант граф Орлов у доповіді Миколі I з приводу діяльності слов'янофілів писав про необхідність оголосити “положительное высочайшее повеление”, щоб письменники і наставники “говорили якомога обережніше там, де йдеться про народність або мову Малоросії та інших підвладних Росії племен”. Адаже є українофіли, що виношують ідею про відновлення мови, літератури і нравів Малоросії, доходячи навіть до мрій про повернення часів колишньої вольниці і гетьманщини, а це поведе їх, а за ними інші підвладні народи “до бажання існувати самобутньо”. Так воно є насправді: починається все з відновлення мови, а закінчується самобутністю, тобто самостійністю.

7. Історія української мови завше була не тільки об'єктом наукового дослідження, а й предметом різноманітних спекуляцій та політичної боротьби. З огляду на це в ній чимало “білих плям”, нез'ясованих питань, навколо яких точаться наукові і, звичайно ж, “побутові” дискусії. Все це, однак, має неабияке значення для становлення і розвитку національної свідомості.

У наступних розділах ми торкнемось окремих із цих питань.

ХІХ. НАЗВА НАШОЇ МОВИ

... Немає в світі ані одного національного імені, яке викликало б проти себе стільки ненависти, злоби й нападів та пропаганди, як слов'янська назва території й народу: “Україна”, “український”. Це свідчить про органічну змістовність і важливість зв'язаних з цим іменем народніх прав і інтересів. Це слово вже багато століть живе в народній душі як персоніфікація й символ ідеалів, мрій і надій народу.

С.Шелухин.

1. Упродовж віків мова, яку нині називають українською, мала назви з коренем рус-: руська, русинська, малоруська. Оскільки цей корінь є і в назві мови нашого північно-східного сусіда (руський язык), котрий займав панівне становище в царській Росії і посідав місце “старшого брата” в СРСР (назва мови ще одного східнослов'янського брата — білоруська — мало коли бралась до уваги; вона теж вважалась одним із наріч “руського”, а згодом “триєдиного русського” народу), то висувалось твердження про існування “общерусского языка”, наріччям якого ніби-то є “малоруська мова”.

Вчитаймося в слова радянського академіка Б.Рибаківа: “Тільки після монгольського завою-

вання і наступного політичного роз'єднання окремих частин Русі єдина руська народність виділяється зі свого складу українську і білоруську народності”.

Метафорично зміст цього пасажу можна зобразити так: росло руське дерево, його стовбур надгриз монгольський скакун, і внаслідок цього на стовбурі виростили дві нові гілки — українська і білоруська. Стовбур же, звісно, залишився російський.

А коли так, то “...українці повинні триматися ”общерусского” язика, себто великоруського літературного язика, та тут, очевидно, підмінюються поняття, бо великоруський язик, живий і літературний, зовсім не “общерусский” язик, а таке саме тільки, як і український, “наріччя” того ідеального “русского” язика, чи східнослов'янського, що в дійсності конкретно не існує і не існував ніколи” (М. Грушевський).

2. “Русь” — це самоназва корінного народу середньовічної Київської держави, а також назва самої цієї держави. Це слово і його похідні: “русський”, “русин”, “русинський”, “руснак” та ін. — на західних окраїнах розселення українського етносу збереглися до наших днів.

Галичина масово перейшла на терміни з коренем україн- у кінці XIX — на початку XX століття (вирішальним поштовхом стало святкування сторіччя “Енеїди” І. Котляревського). Робилось це свідомо — задля єдності українського народу, штучно розчленованого між двома імперіями: Російською та Австро-Угорською.

3. Згодом (у писемних пам'ятках від 1187 року стосовно наддніпрянської частини Русі і від 1189 року стосовно Галичини) з'являється слово “Україна”. Протягом століть слова Русь і Україна вживались як синоніми. Так, і Хмельницький, і письменники його епохи використовували паралельно слова Україна-Русь-Росія; український-русський-російський.

А ще раніше в “Граматиці доброглаголивого елінословенського язика” (її традиційно називають “Адельфотес”), видрукованій у Львові в 1591 році, навіть на титульному листі написано: “Ко наказанію многоименитому Російському роду”. Вислови “російській род”, “роскій род” неодноразово вживаються і в тексті “Граматики”. Проте йдеться тут не про “російський рід” у сучасному значенні, а про рід український, свідченням чого можуть слугувати хоча б приклади слів із “Граматики”: дівчинка, кошечка, хлоп'ятко, хлоп'ятчко.

Але звідки на Русі взяли слова “Росія”, “російський”?

4. Слово “Росія” — це слово “Русь” у середньогрецькому (візантійському) мовному оформленні. Кожен народ пристосовує чужі назви до своєї мови: поляки кажуть “Польска”, а ми — “Польща”, хорвати називають свою країну “Хрватска”, а українці іменують її “Хорватія”. Отож і середньовічні греки називали країну наших предків не “Русь”, а “Росія”.

5. “Малою Руссю” в XIV столітті називали в протиставленні Великій Русі, тобто Київській Русі, Галицько-Волинське князівство, яке займало

нинішню Західну Україну з прилеглими територіями (до Дніпра на сході і Чорного моря на півдні; значна частина західних територій Галицько-Волинського князівства згодом відійшла до інших народів — Польщі, Румунії, Угорщини, Словаччини). До самого кінця XIV століття Київ — “мати городів руських” включався в територію Великої Русі.

Пізніше константинопольський патріархат почав називати Великою Росією Московщину, в зіставленні з тією ж таки Малою Росією — Галицько-Волинською державою. Потім назва “Мала Росія” була поширена на всю територію України — колишньої метрополії Київської Русі. Спрацював принцип аналогії: Малою Грецією називали колись власне Грецію (метрополію), а Великою Грецією — колонізовані греками землі. Та ж аналогія прослідковується в історичних назвах Малої і Великої Вірменії, Британії, Польщі.

“Назви “Мала Русь” і “Велика Русь” утворені грецькою психологією і пішли з синоду царгородського патріарха в 1303 р. з справи утворення Галицько-Волинської митрополії” (С.Шелухин).

6. У XVII столітті слово “Росія” припало до владі дякам (чиновникам) царя Олексія Михайловича, а тоді вже всій державно-церковній верхівці на чолі з самодержцем. Проте ця назва загальноприйнятою і офіційною стала не зразу. Ще у 1713 році посол Московії в Копенгагені отримав розпорядження: “У всіх курантах (газетах. — В.І., Я.Р.-В.) друкують державу нашу Московською, а цього ради звольте застерегти, щоб друкували Ро-

сійською, про що й іншим по всіх дворах писано”. Бо й справді ніхто в Європі не плував Русь (Україну) з Московією. Так, 28 листопада 1649 року амбасадор Франції у Польщі Арпажон писав своєму урядові: “Весь руський народ, що простягається до Литви і Вісли, піднявся проти корони”.

7. Цар Петро I заборонив називати Україну Руссю. В Росії було заборонено також слово Україна.

8. Теорію єдності Русі-Росії розробили у XVIII столітті німці, зокрема Ф.Міллер. Катерина II загрожувала всім не згідним із цією теорією тюрмою. А першим почав доводити, що Москва — спадкоємниця Києва, ще в сімдесятих роках XVII століття ректор Київської колегії і архимандрит Києво-Печерського монастиря І.Гізель. Він теж був з походження німець, і є підстави вважати, що свою концепцію обґрунтував не безкоштовно.

У 1920 році окуповану Західну Україну в Польщі офіційно почали називати “Малопольська Вихідня”, українців “русинами”, а їхню мову — “русінською”. Таке ставлення до українців знайшло і “наукове обґрунтування”. Наприклад, польський історик Равіта-Гавронський у 1923 році писав, що назви “Україна” і “український” — це “шовіністичні вибрики ... М.Грушевського”.

Подібну політику назв провадив і ліберальний уряд міжвоєнної Чехословаччини на Закарпатті.

9. У чому причина такого неприйняття слова Україна?

“Ім’я “Україна” зростається з сими змаганнями і надіями, з сим бурливим вибухом українського життя, що для пізніших поколінь стає провідним

вогнем, невичерпним джерелом національного і суспільно-політичного усвідомлення, надій на можливість відродження і розвою” (М.Грушевський).

Значенневими складниками слова “Україна” і для українців, і для їх зажерливих сусідів завше були три ідеї: “незалежність”, “відродження”, “соборність” українського народу. Тому й було це слово для україножерів тріскою в оці, тому й намагались вони знищити назву, щоб зробити загладу самій Україні.

10. Поєднання у слові “русский” значень слів “руський” і “російський” давало і дає багатьом “заєдинщикам” робити висновки подібно до Солженіцина: “Это все — придуманная невдавне фальшь, что чуть не с IX века существовал особый украинский народ с особым не-русским языком”. Справді, ні народ, ні його мова тоді не називались українськими. Але це зовсім не означає, що вони були російськими, як не були росіянами члени створеної у Львові в 1848 році “Головної Руської Ради”, на що натякає Солженіцин.

З таким же успіхом можна було б зарахувати до росіян Б. Хмельницького, котрий казав до польського посла: “Я став уже паном усієї Русі і не віддам її ніколи”. Або ще одного Гетьмана, який підписав “Гадяцький трактат”: “Іван Виговський, гетьман військ руських власною рукою”. І Маркіяна Шашкевича з його щемливими рядками:

*Руська мати нас родила,
Руська мати нас повила,
Руська мати нас любила.*

Бо й справді: “...Як могли себе усвідомлювати росіянами споконвічні українці, які одвічно жили на берегах Дніпра, більш як за сім століть до народження Москви, заснованої київським князем, і яка потім уже стала столицею Російської держави?” (Б.Олійник).

Князь Юрій Долгорукий, намагаючись оволодіти київським престолом, вирушив із Ростово-Суздальської землі “в Русь”. Архієпископ Нифонт теж ішов з Новгороду в “Русь”. Коротко кажучи, “літописці ніде не відобразили назву “Русь” стосовно північно-східного (тобто нинішнього російського. — В.І., Я.Р.-В.) населення” (“Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії”, К., 1990, с. 62). Те ж і в художніх творах: “О Руская земле, уже за шеломянем еси”, — читаємо в “Слові о полку Ігоревім”.

Тож хіба не ясно, якої території і якого народу перш за все стосувались слова з коренем рус-? І хіба не зрозуміло, чому бідкались “малороси” у XVIII столітті: “Відомо ж бо, що раніше були ми те, що тепер Московці: уряд, першість і сама назва Русі від нас до них перейшли” (История Русовъ или Малой Росіи, 1846, с. 204).

11. До “московців” від нас перейшла і назва мови. “...Лексикальний і граматичний матеріал руської мови в XVIII і XIX віці поглинув московський діалект і то так, що новоуправлена великоруська літературна мова навіть атрибут “руський” собі присвоїла, однак всяке непорозумінне упало би, коли б великоруська мова свій московський початок і ім’я задержала” (О.Огоновський). Щоб читачі не

подумали, що це вигадка українських націоналістів, наведемо твердження князя Н.Трубецького — видатного мовознавця і великого російського патріота, якого настільки ж можна запідозрити в проукраїнських симпатіях, як Д.Донцова у проросійських: “усім відомо, скільки бурі викликало виправлення московських богослужбових книг за львівськими і київськими зразками і діяльність у Москві київських учених. Як би там не було, в XVII ст. київська традиція церковнослов'янської мови пододала московську, витіснила її в старообрядницьке підпілля, і сама зацарювала в Москві...”. А ця церковнослов'янська мова, “лежить в основі і світської російської літературної мови”. Так говорив не лише Н.Трубецькой, а й інші найавторитетніші фахівці з історії російської мови.

Якщо у творенні російської літературної мови визначальну роль відіграли українські учені і церковно-політичні діячі, прищепивши їй величезну кількість ознак руської, тобто української, мови, то це аж ніяк не повинно би бути підставою для того, щоб уважати українську мову “наречием” російської, її молодшою сестрою і т.п. І термін “русский” тут не повинен вводити в оману. Адже росіяни аж до XVIII століття називались московитами, а їхня країна — Московією.

12. Політику імперської Росії щодо України і її мови добре знали і розуміли освічені люди Європи. Так, 2 лютого 1869 року Делямар розіслав членам сенату і міністрам Франції петицію під назвою “15-мільйонний європейський народ, забутий в історії”, де, зокрема, писав: “Рутени мали

раніше ім'я Русинів і Руських і були поневолені Московитами в минулому столітті, після чого народ-поневолювач перейняв собі ім'я переможеного народу для того, щоби надати собі видимі права на володіння цим народом. Таким чином, імена Руських і Московитів нині здаються нам синонімами, тоді як справді для історика вони радикально різні. Це змішування дозволило Московитам присвоїти собі також історію Рутенів. (...). І земля того народу, який ми нині називаємо Рутенами, звалась Руссю і Рутенією, а той народ, який ми нині зємо Руським, звався Московитами, а їхня земля — Московією. В кінці минулого століття всі у Франції і в Європі добре вміли відрізнити Русь від Московії. Як же сталася ця зміна? Виключно через те, що вже ціле століття московський уряд працює над тим, щоби домогтись повного злиття значення обох цих назв”.

Окремі автори пропонують з метою виправлення становища не вживати щодо росіян етнонім, перебраний ними від українців. Так, Л.Кіпніс пише: “Певен, що корінній русі (тобто українцям) для випрямлення власної історичної свідомості слід відновити свою звичку називати велику братню націю в колишній спосіб, як називали її раніше, тільки її і нікого, крім неї. Йдеться, власне, про етнонім “москалі” (або ж “москальство”, “москва”, “московський” і т. ін.)”.

13. Серед поляків від 1672 року поширюється версія Грондського про те, що назва “Україна” є означенням окраїни, пограниччя Польщі. Навіть якщо припустити, що ця назва виникла у XII

столітті, то яким чином, наприклад, Переяславська земля могла тоді вважатись окраїною Польщі — невеликої, нестійкої держави, віддаленої від Переяславщини? Київська Русь була потужною державою з високорозвиненою культурою. Коли у Києві, Чернігові вже були величні храми, у Польщі тільки починали будуватись маленькі молитовні. А літописання в Польщі виникло на двісті років пізніше, ніж на Русі, та й то латинською мовою. “На жаль, нам, полякам, нічого читати з перших шести століть нашої історії” (Я.Парандовський).

Окраїною називають якусь землю ті люди, які живуть у центрі, а не самі мешканці окраїни. З цього мало б випливати, що назву “Україна” придумали для українців поляки! Саме в цьому 5 січня 1939 року міністр закордонних справ Польщі полковник Бек переконував канцлера Німецького райху ефрейтора Шікльгрубера (Гітлера), заодно доводячи йому, що Карпатська Україна не має нічого спільного з власне Україною, через що Карпатську Україну необхідно ліквідувати (В.Косик).

Незважаючи на примітивну бездоказовість такого тлумачення слова “Україна”, воно дожило не лише в побутовій свідомості багатьох поляків, а й у польській науці до наших днів. 1992 року вийшла польською мовою “Історія Польщі” О.Галецького (переклад з англomовного видання 1956р.), у якій читаємо, що назву “козаки” дали “важкій для означення суспільній групі, яка виникла на “Україні”, тобто на окраїнах держави Ягеллонів”.

У часи, коли вперше письмово згадується Україна, Казимир Справедливий не володів навіть

всіма польськими землями, не те що українськими, і до останніх міг виявляти хіба що слабкий апетит. Це вже пізніше, через півтора століття, інший Казимир, якого поляки називають Великим, зрозумівши, що дорога на захід йому заказана німцями, “знайшов за це зразу ж значну компенсацію на сході, де відкрились мало не безмежні перспективи для Польщі” (О.Галецький).

Розпочавши реалізацію цих перспектив у 1340 році, поляки з часом зуміли заволодіти всією Україною. А щоб утримати її в покорі, щоб довести собі і іншим легітимність свого панування на чужій землі, використовували найрізноманітніші засоби, в тому числі й словесні. Цьому мала слугувати і версія, що поляки охрестили Україною свою окраїну. Як сміють українці говорити про якусь самотійність, коли сама назва їхньої землі свідчить про її приналежність до Польщі?

14. Не спромоглись на щось оригінальніше і російські “заєдіншікі”. Вони теж віддавна пишуть і говорять, що Україна — це окраїна. Розуміється, не Польщі, а, як здогадується проникливий читач, — Росії. Цю думку настирливо пропагував відомий російський шовініст В.Шульгін, який закликав організувати проти українства хрестовий похід. Полтавський губернатор у 1914 році в рапорті міністрові внутрішніх справ Росії пропонував “слово “Україна” пояснювати як “окраїну” Російської держави в давні часи”. В окраїнності України переконані і ті нинішні російські діячі, що пропонують альтернативу: або Україна знову приєднується до Великої Росії, або — війна. І зовсім не

суттєво, що столиця майбутньої Росії — Москва згадується вперше як маленька застава під 1147 роком, а Московської — Російської — Радянської держави ще довго на світі не було, коли, наприклад, Галичину літописець називав Україною у 1189 році.

Страшно цікаво, як би тлумачили назву “Україна” турки, коли б наша земля свого часу разом із Молдавією опинилась у складі Оттоманської Порти?

15. Було б помилково вважати, що антиукраїнські ідеї йдуть лише із Заходу на Схід, тобто з Польщі до Росії. Тут спостерігаємо двосторонній рух. Ще на початку нашого століття один польський політик писав: “Русь-Україна є третім складником трістої єдності майбутньої Речі Посполитої”. Ідея була запозичена у чорносотенців, які говорили про “триединый русский народ”. Ця думка продовжує тліти у середовищі польських і російських україножерів і в наші дні.

16. До назви “Україна” мали неабиякі претензії і галицькі москвофіли, підтримувані російським урядом і чорносотенними організаціями на кшталт “Союза русского народа”. Щоб скомпрометувати цю назву в очах західних українців, вони стверджували, що її видумали “ляхи”, аби розчленувати “єдиную русскую народность”.

17. Воістину, мав рацію поет:

*І на зло ворогам засіяла вона,
Як алмаз дорогий, як та зоря ясна.
І сіятиме вік, поки сонце стоїть,
І лихим ворогам буде очі сліпить.*

(В. Самійленко).

Намагання україножерів минулого виявилися марними. Такими ж безплідними будуть старання їхніх нинішніх послідовників.

XX. ПОХОДЖЕННЯ НАШОЇ МОВИ

1. Із індоєвропейської прамови, яка розпалась не пізніше 2,5 -3 тисяч років до н.е., з її північно-східної діалектної групи, до якої входили також діалекти майбутніх балтійських, германських, індійських та іранських мов, виділилась слов'янська прмова. Вона проіснувала понад 2,5 тисячі років і почала розпадатись десь близько третього століття н.е. Цей процес завершився в основному в шостому столітті.

2. Більшість гіпотез щодо прабатьківщини слов'ян локалізує її цілком або частково на території сучасної України, а за географічні орієнтири переважно беруться Дніпро, Дністер і Карпати.

3. За відомостями, зафіксованими в пам'ятках писемності, історія східних слов'ян "почалась у VI столітті на самому краю, в самому кутку нашої рівнини, на північно-східних схилах і передгір'ях Карпат" (В.Ключевський), де утворився військовий союз слов'ян, очолюваний дулібським князем. Подібні форми політичної організації суспільства були властиві й іншим племенам.

На думку ж М.Грушевського: "За поріг історичних часів для українського народу можна прийняти IV століття нашої ери, коли ми маємо вже ві домості, котрі можна прикласти спеціально до нього. До цього часу ми можемо говорити про нього, як про частину слов'янської групи племен...".

Зрозуміло, що початок формування мови збігається з початком формування народу.

Унаслідок міграційної взаємодії людної дулібського та інших племінних об'єднань, а можливо, за певної участі й неслов'янських племен, сформувався етнос, котрий на початку IX століття створив державу, відому під назвою Київська Русь.

4. Чи існувала єдина давньоруська мова, чи населення Русі користувалось діалектами, а за мову писемності правила запозичена разом із християнськими книгами церковнослов'янська (давньоболгарська) мова? На ці питання немає єдиної відповіді, як і на питання, коли почали формуватись українська, білоруська та російська мови.

5. "Найважливіші фонетичні, граматичні та лексичні особливості української мови почали зароджуватися й розвиватися ще з XII ст.; у XIV-XVI ст. у своїй фонетичній системі, граматичній будові і словниковому складі вона вже сформувалася як окрема східнослов'янська мова — мова української нації, українська національна мова". Наведений пасаж із академічної "Сучасної української літературної мови" (Вступ. Фонетика. К., 1969, с. 10-11) відображає офіційно-науковий погляд на походження української мови.

6. Офіційність і “єдиноправильність” цього твердження не випадкова. “Початок утворення російської мови відноситься до кінця XII ст., коли на північному сході створюється сильне Володимиро-Суздальське князівство. (...). Початок української мови також пов’язується з кінцем XII ст., коли відбувається відокремлення північно-східної Русі від південної” (Ф.П. Филин. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Л. 1972, с. 61). Виходить, якби не відокремилась північно-східна частина Русі, то не почала б формуватись українська мова, а точніше, мова, якою розмовляли на території Київської Русі, не трансформувалась би в напрямку майбутньої української мови.

Це рівнозначно абсурдному твердженню, що коли б не утворилася румунська мова, то на території колишньої метрополії Римської імперії не виникла б італійська мова, або, що коли б у Південній Африці не сформувалась мова африкаанс (бурська мова), то нідерландська мова, котра дала початок мові африкаанс у XVII столітті, так і застигла би на місці...

7. Зрозуміло також, чому офіційна радянська наука вважала за початок існування української мови XIV століття: саме тоді починається тріумфальна історія Московської держави.

Проте чимало авторитетних учених (Ф. Міклошич, А. Шляйхер, О. Бодянський, П. Житецький, О. Потєбня та ін.) вважали, що українська мова виникла значно раніше XIV століття і бере свій початок зі спільнослов’янської мови. Академік А.Кримський писав, що українська мова уже в XI

столітті існувала “як цілком рельєфна, певно означена, яскраво-індивідуальна одиниця”.

Твердження про праруську мову — непотрібна і шкідлива гіпотеза, котра тільки заплутує історію української мови, — говорив Є.Тимченко. “Три східнослов’янські мови: українська, білоруська й російська — зростали незалежно одна від одної, як мови самостійні, і т. зв. “праруської” спільної мови ніколи не було” (І.Огієнко).

Подібно висловлюються й сучасні видатні учені. В “історичній науці не існує достатніх доказів існування єдиної руської народності”, — пише історик-поліглот О.Пріцак.

Звертає на себе увагу те, що ніхто не говорить ні про спільнозахіднослов’янську, ні про спільнопівденнослов’янську народності і мови. Чому ж так настирливо говорять про спільно-східнослов’янську народність і мову? Чи не для того, аби за допомогою псевдоісторичних маніпуляцій довести, що українці — “молодший брат”?

В історіографії широко відома думка М.Маркевича, за якою великороси — народ, похідний від українців: український народ сформувався в незапам’ятні часи, а великоруський виник набагато пізніше з переселенців із території Русі-України, змішаних з угро-фінськими і тюркськими племенами. Такої думки дотримується чимало російських вчених. А славетний мовознавець князь Н.Трубецькой у 20-30 роках нашого століття називав росіян туранцями (тюрками), яких поєднує із слов’янами тільки мова.

8. Твердження чи хоча б припущення про давність української мови зразу отримували не тільки науковий, але й політичний присуд. Ще цар Олександр I звернув увагу на цитоване польським лексикографом Лінде висловлювання Л.Гурського щодо першості української мови серед слов'янських.

Теза С. Смаль-Стоцького про близькість української мови до сербської та її походження від праслов'янської одержала з боку польських, російських, а згодом і українських радянських лінгвістів епітет “націоналістично-фантастичної”.

Відомо, що і лейтенант держбезпеки СРСР Кокостиков звинувачував академіка-поліглота А.Кримського, ніби той “намагався довести історичну зверхність українців над росіянами і відсутність спорідненості між цими народами і мовами”. Цікаво, що цей слідчий інкримінував би знаному російському академікові Н.Погодіну, який “відверто зізнавався, що малоруське і великоруське наріччя різняться між собою більше, ніж між іншими слов'янськими наріччями, і навіть відмовлявся вірити, щоб вони належали “до одного роду” (А.Кримський).

“Інородцями” спільно з євреями та іншими неросійськими народами трактував українців великодержавний політик П. Столипін.

У циркулярі 1910 року П.Столипін наказував не дозволяти створення товариств “інородницьких, у тому числі українських і єврейських, незалежно від цілей, які вони ставлять перед собою”.

Хоча українці зараховувались до “єдиного” чи “триєдиного” російського народу, насправді їх ніколи не вважали рівними росіянам. “Нині, більше ніж будь-коли, — писав у 1847 році генерал-ад'ютант граф Орлов, — хочуть бути французи французами, германці — германцями, росіяни — росіянами і т.д. Це спрямування, з одного боку, вельми важливе, бо може зміцнити самостійність і силу народу, з іншого — породжує джерело внутрішніх заворушень, тому що, як пануючі племена піклуються про відновлення своєї народності, так рівно ж піклуються про це і племена підвладні: поляки хочуть бути поляками, малоросіяни — малоросіянами”. Просто і відверто: це слова з проекту доповіді цареві Николаю I, отже, на широку публіку не розраховані. Нагадаємо, що за законами Російської імперії євреї могли проживати в Україні, але не мали права поселитися на російських етнічних територіях.

9. На питання: “Як говорили в Київській Русі?” академік В. Ключевський відповідав: “Так, як говорять малороси”. За М. Максимовичем, говір руських князів тотожний говоріві сучасного малоруського селянина Київщини. “У Києві XII-XIV століть говорили по-малоруськи, але з відомими відмінностями від малоруського наріччя Волині і Галичини; ця відмінність наріччя збереглась і до нашого часу”, — писав В. Ягич.

Зауважимо, що між давніми русичами і сучасними українцями існує не тільки мовна, а й психо-характерологічна ідентичність, однаковість ментальності. “Українці були реальністю ще за

Київської Русі, інша річ, що вони ще не називалися українцями (як і стародавні англійці — англійцями, індійці — індійцями, німці — німцями).” — цілком слушно пише П. Кононенко, ґрунтуючись на народознавчому аналізі: хіба в “Повчанні дітям” Володимира Мономаха не відчувається у всій повноті так властива українцям “філософія серця”, що її згодом науково осмислили Сковорода і Юркевич?

Із визнання етномовної безперервності на території Київщини від часу полян до наших днів (Л. Булаховський) логічно випливає твердження, що у майбутній Україні говорили майбутньою українською мовою. Що ж стосується писемності, то всі її пам’ятки створено “українізованою старослов’янщиною” (А. Кримський).

Ця українізованість місцями настільки помітна, що М. Драгоманов мав усі підстави сказати: “Слово” — перша українська дума, а плач Ярославни — пісня українки”. А. Павловський з приводу іншої славетної пам’ятки писемності зауважив: “Читаючи історію літописця Російського преподобного Нестора, я в багатьох місцях відчував, що потрібно б знати мову малоросіян”.

10. Мовна ситуація в Київській Русі, як і у всій тогочасній Європі, характеризувалася роздвоєністю. Освічені верстви населення користувались літературною мовою давньоболгарського походження, а решта членів суспільства — рідною руською мовою, точніше її територіальними діалектами.

Різниця між Руссю і Західною Європою полягала в тому, що давньоболгарська і руська мови були

близькоспорідненими: “Словенськь языкъ и руськьи единъ есть” (літописець Нестор). Це сприяло поширенню освіти, масштаби якої були на Русі більшими, ніж у латиномовній Західній Європі, і проникненню до книжної мови слів та інших елементів розмовної мови, тобто “українізації старослов’янщини”.

11. “Українізована старослов’янщина” — давньоруська писемна мова поширювалась по всій території Київської держави. “А те, що в усіх монастирях колишньої Росії писали цією староукраїнською мовою, то в цьому немає нічого дивного, бо вся грамота у володінні Рюриковичів у середньовічні часи йшла з київських монастирів. Це ж бо була мова тогочасних культурних людей, як у 19 столітті російські дворяни вживали французьку мову замість рідної...” (Е. Їльїна).

Ця старослов’янська мова лягла в основу російської літературної мови, що було аргументовано доведено найвидатнішими дослідниками російської мови та її історії. “Батьківщина нашої великоруської літературної мови — Болгарія. Але утворилась вона у Києві, де відчувала вперше благодію впливу народного середовища. Остаточно розвилась вона у Москві” (А. Шахматов). Природно, що “українізована старослов’янщина” на російському ґрунті піддавалась впливові ділового, розмовного та діалектного мовлення, тобто русифікувалась.

Українську вимову церковних текстів у Росії зберегли лише старообрядці-безпопівці (Б. Успенський).

12. Подібно розвивалась книжна мова і на Русі-Україні, де “старослов’янщина” зазнавала подальшої українізації. Це тривало аж до XVIII століття, в кінці якого на народно-розмовній основі почала формуватись нова українська літературна мова. (На західноукраїнських землях стара книжна мова затрималась довше, подекуди навіть до XX століття). Основи сучасної загальнонародної української літературної мови остаточно було закладено в творчості Т.Шевченка.

А “сучасна російська літературна мова продовжує ніколи не переривану традицію літературної мови Київської, удільної і Московської Русі, тобто мови церковнослов’янської” (Б.Унбегаун).

Ось чому мова творів давньоруської писемності здається більше подібною до російської, ніж до української: їх зближують старослов’янські (давньо-болгарські) елементи. Відчуття “близкості” посилюється й через те, що давньоруські тексти здебільшого читають, озвучуючи букви по-російському, тобто так, як у сучасній російській мові, хоча існує більше підстав озвучувати їх по-українському.

13. Дещо спрощуючи проблему, можна констатувати, що сучасна літературна мова українців генетично пов’язана з розмовною (живою, народною) мовою Київської Русі, а літературна мова росіян — з писемною мовою Київської Русі, тобто перенесеною з Болгарії і “давньорусифікованою” (українізованою) в Києві церковнослов’янською мовою.

“За підрахунками академіків А.А.Шахматова і Л.В.Щерби, близько половини елементів сучасної

російської літературної мови — за походженням книжнослов’янські, генетично пов’язані з південнослов’янською давньоболгарською мовою. Елементи східнослов’янські складають її другу половину. Важко сказати, чого більше в цій східнослов’янській половині сучасної російської літературної мови — українсько-білоруського чи власне російського, в усякому випадку дуже багато спільного східнослов’янського” (В. Журавльов).

Як бачимо, російська літературна мова дає більше підстав уважати її за “гібридну”, “штучну”, однак такими епітетами чомусь (зрештою, відомо чому) наділяється українська мова. Коли б відомий російський шовініст В.Шульгін був краще поінформований у цих питаннях, то саме російську, а не українську мову він назвав би “окрошкой с ботвиньной”. А взагалі, називати мови “гібридними”, “неприродними”, “головними”, “другосортними” і т.п. можуть хіба що вчені, “котрі примішують до науки політику і котрі в храмі науки є не жерцями, а торжниками, що продаж і купівлю творять” (А. Кримський).

14. Останніми роками в Україні з’являються публікації, автори яких коренів української мови дошуковують в індоевропейській прамові. Поновлюються в обігу дослідження учених минулого століття (Е.Класен, А.Чертков, М. Красуський та ін.), за якими українська — одна з найперших індоевропейських мов, а наш народ — один із найстаріших державних етносів. Поглиблюється вивчення спорідненості української мови з санскритом — літературною мовою індійських арій, котрі

декілька тисяч років тому проживали в північному Причорномор'ї.

Дослідниками доведено, що найдавніший шар "Рігведи" (бл. 4500 - 2500 р.р. до н.е.) — книги давньоіндійських священних гімнів, пов'язаний з територією на північ від Чорного моря.

Гіпотези такого типу заохочують до пошуків історичних витоків народу, до відновлення історичної пам'яті, стимулюють наукові дослідження, не кажучи вже про позбавлення народу від комплексу меншовартості і зміцнення національної гідності. Цілком природно, що вони викликають гнів і обурення тих, хто відмовляє українській мові та її носієві не лише в праві на власну історію, але й у праві на існування.

З огляду на це тут краще перебільшення чи навіть помилка, ніж українофобський штамп типу "не було, нема і бути не може". Тим більше, що, як казав один славний філософ, є речі, в які неможливо повірити, але нема речей, яких не могло б бути.

XXI. УКРАЇНІЗАЦІЯ

... Ще Валуєв як слід не помер,
як уже Каганович живе.
Біля них, як мошва, холоуї,
і українець до того вже звик,
що йому і чужі, і свої
виривають віками язик.

П.Скунць.

1. Уже другий раз у нашому столітті в Україні йде мова про українізацію. З цим поняттям пов'язано чимало різних спекуляцій, фальшивих тлумачень і навіть недолугих анекдотів. Усе це, однак, віддзеркалює ставлення до українського народу і його мови їхніх недоброзичливців та відкритих ворогів. Водночас українізація потребує об'єктивного висвітлення.

2. Українізація — це процес відродження української мови, відвоювання належних їй прав і сфер уживання. У широкому розумінні українізація являє собою фактично дерусифікацію (деполонізацію, дерумунізацію тощо) життя на теренах проживання українців.

Українізація на підросійській Україні розпочалась ще в царські часи, "як тільки повіяло трохи

легшим духом після погрому Росії літом 1915 року” (Д.Дорошенко). Вона інтенсифікувалась після Лютневої революції 1917 року і особливо під час існування УНР, коли українська мова стала державною.

У ставленні до неї більшовицький режим виявився прямим спадкоємцем російського самодержавства. Уже 16 грудня 1917 року верховний головнокомандувач збройних сил радянської Росії М.Криленко видав наказ припинити українізацію у військових частинах.

3. У вужчому, історіографічному, значенні українізація — це період у житті радянської України від постанови Ради Народних Комісарів 1923 року, в якій було проголошено курс на українізацію, до телеграми з Москви з вимогою припинити українізацію.

Українізація була припинена Постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 року, в якій, зокрема, говорилось:

“7. Особливо ЦК і РНК вказує Північно-Кавказькому крайкому і крайвиконкому, що легковажна, така, що не впливає з культурних інтересів населення, не більшовицька “українізація” майже половини районів Північного Кавказу при повній відсутності контролю за українізацією школи і преси з боку крайових органів, дала легальну форму ворогам Радянської влади для організації опору заходам і завданням Радянської влади з боку куркулів, офіцерства, реемігрантів-козаків, учасників Кубанської ради і т.д.”.

Чому куркулі і офіцери вирішили боротися з Радянською владою за допомогою української мови саме на Кубані, у постанові не сказано. Зате вона зобов'язувала:

“Негайно перенести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів “українізованих” районів, а також усі газети і журнали, які видаються, з української мови на найзрозумілішу для кубанців, а також підготувати і до осені перевести викладання в школах на російську мову. ЦК і РНК зобов'язують крайком і крайвиконком терміново перевірити і поліпшити склад працівників в “українізованих” районах.

15 грудня 1932 року цю постанову продублювали Й.Сталін і В.Молотов у телеграмі ЦК республіканських компартій, крайкомам і обкомам, головам Раднаркомів, край- і облвиконкомів. Вимагалось припинити українізацію в Україні і в усіх районах СРСР, де компактно проживали українці: на Кубані (2 мільйони), у Курській (1,3 мільйони), Воронезькій (1 мільйон) областях, на Далекому Сході, у Сибіру, у Туркестані (по 600 тисяч).

4. Українці та кращі представники інших національностей сприйняли українізацію як вияв історичної справедливості, котрий мав на меті реалізацію національно-мовних прав українського народу. Насправді ж за українізацією скривалось намагання більшовицького СРСР збудити колоніальні країни і тим завдати удару імперіалізму, якщо вже не вдалося спалити його в пожежі світової революції.

Україна повинна була стати прикладом вирішення національного питання “для західних народів” (Л.Каганович), а точніше — українська проблема мала бути використана для дестабілізації капіталістичної Польщі, Румунії і Чехословаччини, де проживало багато українців. Уже в 1923 році С. Петлюра писав: “Взагалі справа українізації справляє враження певного тактичного ходу з боку большевиків...”.

5. Українізація викликала несамовиту лють і злобу україножерів усіх категорій: від білоемігрантів до “керівників партії і уряду”, від “Іванов, не помнящих родства” до “видатних письменників”.

Не були винятком і комуністи-“інтернаціоналісти”. Наведемо слова видатного діяча ВКП(б), “улюбленця партії” Н.Бухаріна: “Трапляються такі шановні “господа” (у ВКП(б) — В.І., Я.Р.-В.), які запевняють, що наша національна політика, коли йдеться, скажімо, про розвиток української мови в Україні, тюркської мови в Азербайджані і т.д., означає приниження “російської культури”. Стара великодержавницька пиха, ігнорування всякої іншої нації як нації другого сорту, “інородців”, — надута, чванлива ідеологія російського “барина”. (...). На Україні ми бачимо іноді, як російські елементи нізачо не хочуть вивчати української мови. Вони бачать у систематичному проведенні українізації вияв чогось такого, що підриває честь і славу “Росії”. Вони досі в душі дивляться на Україну як на “Малоросію”, котра повинна постачати вареники та “малоросійське са-

ло”, танцювати гопака й т.п. для користі справжніх “росіян”, “Росії” і т.п. Оця “барська” великодержавницька ідеологія просочується вниз”.

Відлуння цього короткого періоду (партія приступила до здійснення українізації у квітні 1925 року, коли в Україну було прислано першим секретарем ЦК КП(б)У Л.Кагановича) чується і нині у зв’язку з прийняттям Закону про мови в УРСР та проголошенням незалежності України.

6. Рекламуючи “Російський Союз”, А. Солженіцин обіцяв і застерігав: “Ніякої насильницької (а не насильницької? — питає П. Кононенко) русифікації (але й ніякої насильницької українізації, як з кінця 20-х років)...”

Як же виглядала “насильницька українізація” насправді?

1927 року ЦК КП(б)У в заяві до Комінтерну констатував “певний тиск на групи робітників і на членів партії російської націоналістичної великодержавної стихії, що прагне на Радянській Україні зберегти за російською культурою те привілейоване становище, що вона мала його за царизму... Це виявляється:

1) у зменшенні значення України як частини СРСР, у прагненні тлумачити утворення СРСР як фактичну ліквідацію національних республік; 2) у спробі за всяку ціну зберегти перевагу російської мови у внутрішньому державному, громадському і культурному житті України; 3) у формальному ставленні до проведення українізації, що її визнається лише на словах; 4) у некритичному повторенні шовіністичних великодержавних поглядів

про так звану штучність українізації, про незрозумілий для народу “галицький язик” тощо...; у надто тенденційному розумінні окремих перекручень під час проведення українізації і в спробах подати їх як цілу політичну систему — порушення прав національних меншостей (російської, єврейської...)”.

7. Захисники “прав національних меншостей” і “прав людини” не згадують, що паралельно з українізацією йшло нечуване нищення українського народу: розгром Української Автокефальної Православної Церкви, розгром Української Академії наук з припиненням її видавничої діяльності, розгром української кооперації, переслідування і фізичне знищення українських письменників, режисерів, акторів і т.д. Однак геноциду серед інтелігенції виявилось замало. У 1932-1933 роках був улаштований штучний голод, за допомогою якого було виморено мільйони селян — стихійних носіїв української мови. Сталін винищував українських селян передусім тому, що вони українці, а вже тоді тому, що вони селяни (Р.Конквест).

Українськомовних громадян вимордували незрівнянно більше, ніж удалося “українізувати” російськомовних. Та й що там ті “перегибы” українізації, навіть якщо вони справді були, в порівнянні з агонією затероризованої, почетвертованої нації!

8. У цих умовах думати, не те що розмовляти по-українському було ризиковано. “Відірвана від своєї єдиної потенційної суспільної основи, насаджувана неукраїнською партією й державним апа-

ратом, позбавлена широти й безпосередности, постійно врівноважувана антиукраїнськими заходами — українізація в очах пересічного російського чи проросійського міщуха виглядала на комедію, вряди-годи з драматичними нотками, але все-таки комедію” (Ю.Шевельов).

“Я був невдоволений тим, як проводилась українізація; я страждав, бачачи самі тільки українські заголовки в газетах (текст російський); я чекав, коли здійсниться пророцтво Скрипника, і в українських містах заговорять по-українському”, — писав М.Драй-Хмара 1936 року в тюрмі, за декілька днів до заслання на Колиму, звідки він уже ніколи не повернувся. Так і виглядала українізація: заголовок український, а текст російський. А хто цим був незадоволений — того в тюрму або в концтабір.

9. Для російських і проросійських партдержпаратників та міщан-обивателів українізація була комедією. А для українців вона закінчилась апокаліптичною трагедією.

Хочеться разом із істориком Я.Дашкевичем запитати: чи не була українізація стратегічним ошуканством, розрахованим на внутрішній і зовнішній ринок і чи не була вона широкомасштабною провокацією, скерованою на виявлення, а потім на винищення національно свідомих елементів?

10. Українізація України може слугувати ілюстрацією до відомого висловлювання, що історія перший раз виступає у вигляді трагедії, а другий раз повторюється у вигляді фарсу. Сталінська українізація завершилась геноцидом, масштаби яко-

го перевершують будь-які масові нищення народів, відомі в історії. Нині багато хто хотів би зробити з українізації фарс. Проте вона набуває дедалі драматичнішого характеру. Під прикриттям виступів проти насильницької українізації йде ще інтенсивніший, ніж раніше, наступ на українську мову. Соціалістичний камуфляж відкинуто — припинились занудливі розмови про турботу рідної партії і чергового товариша вождя, про ленінську дружбу народів, про розквіт їхніх мов і т.д., оскільки все це не дало бажаних результатів. “Дружбою здружені”, ледь зачувши вітерець свободи, розбіглися по своїх національних квартирах і не думають повертатись добровільно в радянський гуртожиток. Отож їх беруть за горло іншими методами.

11. Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього. Приступаючи черговий раз до українізації, мусимо врахувати гіркий досвід наших попередників і зробити те, чого їм досягти не судилося. Адже українізація — це звільнення від атрибутів колоніальної залежності, це повернення народів його національного “Я”.

XXII. МОВА І ШКОЛА

Хто в майбутнім хоче жить,
Той всім серцем закричить:
“В рідній школі рідна мова!”
І спасе того в недолі
Наша мрія золота,
Наше гасло і мета:
Рідна мова в рідній школі.

О.Олесь.

1. Школі належить провідна роль у мовному вихованні народу. Перші в історії людства школи виникли з метою викладання мови. Навіть коли ще не було писемності у давніх кельтів і аріїв, у них існували школи, де вивчались священні гімни й оповіді та тлумачилась мова цих творів.

2. Коли функції школи розширювалися, все одно вивчення мови займало основну частину навчального часу. У сучасних розвинених країнах на вивчення рідної та іноземних мов у середній школі відводиться більше половини навчального часу. П.Ланжевен, лауреат Нобелівської премії в галузі фізики, запропонував у Франції відвести на мовне навчання 55% навчальних годин.

3. Школа потребує нормалізації мови, її єдності і стабільності, вона є глибоким каналом поширен-

ня і закріплення мовних норм. Школа бере активну участь у збереженні цілісності мовної спільноти. Між мовою і школою існує взаємодія і зворотний зв'язок. Соціалізація людини, її становлення як члена суспільства значною мірою відбувається у школі.

4. Усі шкільні предмети, крім інших мов, в українській школі повинні викладатися українською мовою, “бо наука чужою мовою не пускає в людині глибокого коріння” (І.Огієнко).

Учені вже давно помітили, що, коли діти вчать у школі іншою мовою, ніж розмовляють вдома, то це уповільнює їхній розумовий розвиток (Л.Блумфільд). Крім того, діти часто стають некомунікбельними, маломовними..

У 1929 році 97 відсотків українських дітей вчили українською мовою. У 1991 році — 47,9 відсотка. У 2000 році в Києві планують охопити українською школою 34 відсотки учнів... В обласних центрах України на 264 українські школи припало 1414 російських (не рахуючи змішаних, тобто фактично російських) (“Всесвіт”, 1989, № 2, с. 139).

Спроби запровадити українську мову до школи викликають брутальний, істеричний спротив російських шовіністів і їхніх національних, у тому числі й українських, манкуртизованих прихвоснів. Спалено показову українську школу на Дніпропетровщині. Розгромлено недільну школу в Севастополі. Єдина на цілий Донецьк українська школа, яка не може прийняти й десятої долі бажаючих у ній учитись, постійно знаходиться на грані за-

криття: місцеві шовіністи вишукують щораз нові для цього приводи. На II конгресі донецької інтелігенції не прозвучало жодного українського слова, зате було чимало ламентаций з приводу того, що “російська мова — іноземна на Україні”. Яка ж тоді рідна для ораторів з “Интердвиження”?

Нинішня практика створення “українських” класів у російських школах України замість відкриття українських шкіл — це замилювання очей громадськості, намагання законсервувати існуючий стан (змінювати — не змінюючи), зберегти систему русифікації українців через народну освіту.

Ще гірше становище у вищій школі. Наприклад, у 1990 році українською мовою навчалися лише 7 відсотків студентів республіки.

5. Єдиний мовний режим — обов'язковий для всіх учителів та учнів.

6. Кожен учитель має зразково володіти українською літературною мовою.

7. Боротьба за культуру мовлення — обов'язок кожного педагога, а не тільки вчителя-словесника.

8. Боротьба за культуру мовлення учнів має стати одним із головних напрямків діяльності школи.

9. Уся документація школи повинна вестися українською літературною мовою.

10. Школа має сприяти всебічному розвитку мовленнєво-творчих здібностей дітей — через гуртки декламації, ораторського мистецтва, театральні студії, видання рукописних (машинописних) літературних газет, журналів, збірників,

альманахів, підготовку екскурсиводів у гуртках літературного краєзнавства тощо.

11. Не тільки вчителі, але й школярі повинні стати носіями мовної культури і мистецтва, пропагандистами їх серед населення.

12. Вивчення мови в школі не може зводитись лише до засвоєння правил орфографії і пунктуації та елементів граматики.

У школі, особливо в старших класах, викладання мови має бути розширене для одержання учнями системних знань про українську мову, її походження, розвиток, місце серед інших мов світу, її значення для життєдіяльності народу, про український мовний етикет, про багатовікову боротьбу українців за рідну мову, про видатних мовознавців-україністів тощо.

Вивчення мови—це та площина, з якої починається пізнання світу, свого народу, його духовності. Звідси бере початок національно-патріотичне, моральне та й взагалі всяке інше виховання.

13. У кожній школі, ПТУ, не кажучи вже про технікуми і вузи, має бути створений осередок Товариства “Просвіти”.

14. Шкільний осередок “Просвіти” проводить свята рідної мови, мовні олімпіади, наукові конференції, мовно-літературні вечори, фольклорні свята тощо.

15. Шкільний осередок “Просвіти” займається збиранням і вивченням місцевих та соціальних говірок, усної народної творчості, етнографічною роботою, описом місцевих народних промислів і ремесел і т. ін.

16. “Просвіта” контролює комплектування шкільних бібліотек стосовно забезпечення їх потрібною кількістю українськомовних видань та періодики, зокрема філологічних.

17. Осередок “Просвіти” школи налагоджує та підтримує зв'язки зі школами, класами, поодинокими особами української діаспори.

18. Шкільний осередок “Просвіти” повинен використовувати всі форми зв'язків школи з батьками (батьківські збори, конференції, університети для батьків, сімейні вечори тощо) для розв'язання проблем мовного характеру.

19. Шкільний осередок “Просвіти” пропагує серед учнів та їхніх батьків створення сімейних бібліотек, передплату українськомовної періодики.

20. Шкільний осередок “Просвіти” надає допомогу в мовному вихованні дітей у дошкільних закладах.

XXIII. КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

Якщо мова не є правильна, то вона не означає того, що має означати; коли ж вона не означає того, що має означати, то не буде зроблене те, що має бути зроблене; а тоді моральність і всяке мистецтво почнуть занепадати, справедливість зійде на манівці — і всі впадуть у стан безладного хаосу.

Конфуцій.

1. Культура мовлення — це система вимог, регламентацій стосовно вживання мови в мовленнєвій діяльності (усній і писемній).

2. Належна культура мовлення — це свідчення розвинутого інтелекту і високої загальної культури особистості. Одним із завдань культури мови є подолання мовних стереотипів: стереотипи мовлення — це стереотипи мислення.

3. Тільки через високу культуру мовлення проявляються невичерпні потенції мови, гармонія її функцій.

4. Культура мовлення має велике національне і соціальне значення: вона забезпечує високий рівень мовного спілкування, ефективно здійснення всіх функцій мови, ошляхетнює стосунки між людьми, сприяє підвищенню загальної культури особистості та суспільства в цілому. Через культу-

ру мовлення відбувається культивування самої мови, її вдосконалення.

5. Проблема культури мовлення проявляється в таких основних аспектах: нормативність, адекватність, естетичність, поліфункціональність мовлення.

6. Нормативність — це дотримання правил усного і писемного мовлення: правильне наголошування, інтонування, слововживання, будова речень, діалога, тексту тощо. Нормативність — це, так би мовити, “технічна” сторона мовлення, дотримання загальноприйнятих стандартів. Мова наша багата, їй властива розвинена синоніміка та варіантність на фонетичному, лексичному і граматичному рівнях. Наше завдання — розвинути в собі здатність оптимального вибору мовних засобів відповідно до предмета розмови, співрозмовника, мовленнєвої ситуації.

Уміє слухати себе та інших з погляду нормативності. Будь вдячний тому, хто виправляє твої мовленнєві помилки. Свої ж зауваження, поради та рекомендації іншим роби тактовно, делікатно.

Український народ завше відзначався високою культурою мовних стосунків. Так, турецький мандрівник Ельвія Челебі, який у 1657 році побував на Україні, згодом писав, що українці — це стародавній народ, а їхня мова всеосяжніша, ніж перська, китайська, монгольська.

До речі, його цікавили лайливі слова у різних мовах. Так от, у цій “всеосяжній” українській мові йому вдалося знайти аж чотири лайливих вирази: “щезни, собако”, “свиня”, “чорт”, “дідько”.

А в першій друкованій граматиці української мови (1818) її автор А. Павловський писав: “Все бранныя Малороссійскія выраженія означаютъ твердый характеръ сего народа; и оне столько сильны, что не только естеству, но даже слуху нетерпимы. Таковыя слова и речи щастливъ бы человекъ былъ, если бы Провиденіе со всемъ изгладило въ Словаре душевныхъ понятій. (...) Кто не знаетъ того, сколь многія, и сколь сильныя выраженія употребляетъ Малороссіянинъ противу кого-либо раздраженный? “Ніжь твоему батькові въ сердце; сто-надцять чортивъ твой матері” и еще горшія брани, ужасное понятие представляютъ о его характере”.

Тут варто звернути увагу на кілька деталей. Ідеться про характер “твердий”, але не злобно-хамський. І “сильныя выраженія”, по-перше, вимовляються таки в хвилини спровокованого кимось роздратування, а не для вульгарної орнаменталістики мовлення та заповнення пауз, а по-друге, тепер вони, на жаль, не видаються такими вже “сильними”—на фоні численних і широко вживаних в Україні російських лайок.

Нинішній низький рівень мовленневої культури в Україні — породження її колоніального становища. У XVII столітті мандрівники, які бували в Україні, дивувались, що тут усі, навіть жінки та сироти, вміють читати й писати. У тогочасній Росії ж більше половини членів боярської Думи були неписьменними; не менший відсоток неписьменних був серед князів і графів у XVIII столітті при дворі Катерини II. Коли у 1768 році в Чернігівській губернії одна школа припадала на 746 жи-

телів, то у 1875 році — на 6750. На початку XX століття рівень письменності серед українців Російської імперії не досягав і 20 відсотків, причому навчання провадилось нерідною для школярів мовою.

Нормативність — головне забороло проти асиміляції при спорідненості мов.

7. Адекватність мовлення — це точність вираження думок, почуттів, волевиявлень засобами мови, ясність, зрозумілість вислову для адресата. Отже, адекватність мовлення стосується як повноти самовираження, так і забезпечення повноти сприймання.

Пам’ятаймо, що для того, хто говорить, сказане ним завжди зрозуміле, але не завжди воно є таким для того, хто сприймає.

8. Естетичність мовлення—це реалізація естетичних уподобань мовця шляхом використання естетичних потенцій мови. Оптимально дібраний темп і звучність мовлення, уникнення нагромадження приголосних чи голосних, різноманітність синтаксичних конструкцій, доречність цитати чи фразеологізму, прислів’я чи приказки, тропів чи фігур, взагалі нестандартність мовлення — усі ці та інші резерви мови і засоби неструктурної естетики роблять мовлення естетично привабливим. І навпаки.

Культура мовлення суспільства — це чи не найяскравіший показник стану його моральності, духовності, культури взагалі. Словесний бруд, що заповнив мовлення наших співгромадян, мовленевий примітивізм, вульгарщина — тривожні симптоми духовного нездоров’я народу.

Експериментально доведено, що грубе слово як негативний подразник діє кілька секунд, але реакція на нього триває декілька годин і навіть днів. Як наслідок — порушення нервової та серцево-судинної діяльності людини, її хвороба, а іноді й смерть.

Тому висока культура мовлення — це не інтелігентська забаганка, а життєва необхідність для народу.

9. Поліфункціональність мовлення — це забезпечення застосування мови в усіх перелічених аспектах у кожній сфері спілкування. Коли ж людина поставлена перед необхідністю вживати слова іншої мови, то є підстави говорити хіба що про культуру потворного суржика. А саме в такій ситуації опиняються зараз мовці в технічній, виробничій, діловій та деяких інших сферах.

10. Культура мовлення несумісна з багатослів'ям, словоблуддям, фальшивою патетикою, славослів'ям, одержаними в спадок від радянського суспільства. “Де багато слів, там панує бідність” (Ф.Бекон).

11. Культура мовлення — не мета, а засіб в утвердженні правди життя. “Господь домагається від кожної людини трьох речей: від душі — щирої віри, від мови — правди, від тіла — стриманості” (о.Григорій-пустельник).

12. Плекання культури мовлення — обов'язок кожного. Для багатьох категорій мовців воно входить у професійні обов'язки. Це освітяни, працівники культури, державного апарату, засобів масової інформації, духовенство. Особлива відпові-

дальність — на працівниках радіо і телебачення, мовлення яких часто не відповідає стандартам української мови, зокрема — нормам орфоєпії. Вимагати від цих людей високої культури мовлення — право громадськості і обов'язок “Просвіти”.

13. Шляхи підвищення особистої культури мовлення — різноманітні. Для початку слід:

— виробити стійкі навички мовленнєвого самоконтролю і самоаналізу,

— не говорити квапливо — без пауз, “ковтаючи” слова,

— частіше “заглядати у словник” (М. Рильський), правопис, посібники зі стилістики тощо,

— вивчати мовлення майстрів слова,

— читати вголос (особливо прозові тексти), із дотриманням усіх аспектів нормативності,

— зачувати напам'ять художні твори, причому не тільки віршовані,

— оволодівати жанрами, видами писемного мовлення, зокрема ділового мовлення,

— привчити себе до систематичного запису власних думок та спостережень, щоденникових записів, сімейної хроніки тощо,

— виробити звичку читання з “олівцем у руках” — жоден цікавий і вартісний вираз не повинен бути втрачений для вас.

14. Шляхів до мовної досконалості безліч. Але всі вони починаються з любові до рідної мови, з бажання майстерно володіти нею, з відчуття власної відповідальності за рідну мову.

XXIV. МОВНІ ОBOB'ЯЗКИ ГРОМАДЯН

Народ гине, коли він свій обов'язок замінює на поняття обов'язку взагалі.

Ф. Ніцше.

1. Мова — запорука існування народу. Захищаючи рідну мову, ти захищаєш свій народ, його гідність, його право на існування, право на майбутнє. Не ухиляйся від цієї боротьби!

2. Захист рідної мови — найприродніший і найпростіший, найлегший і водночас найнеобхідніший спосіб національного самоутвердження і діяльності в ім'я народу. Маєш нагоду бути борцем за свій народ — будь ним!

3. Володіння рідною мовою — не заслуга, а обов'язок патріотів. “Вони (українці) повинні усвідомити, що кожна людина, яка виїжджає з України, кожна копійка, що витрачається не на досягнення українських цілей, кожне слово, сказане не українською мовою, є марнуванням капіталу українського народу, а за даних обставин кожна втрата є безповоротною” (М. Драгоманов).

4. Розмовляй рідною мовою — своєю і свого народу: скрізь, де її розуміють, з усіма, хто її розуміє. Не поступайся своїми мовними правами заради вигоди, привілеїв, лукавої похвали — це зрада свого народу.

5. Ставлення до рідної мови має бути таким, як до рідної матері: її люблять не за якісь принади чи вигоди, а за те, що вона — мати.

6. Сім'я — первинна клітина нації. Щоб вона не омертвіла і не відпала від національного організму, її має жити культ рідної мови. Тому розмовляй у сім'ї мовою своєї нації. Не вмієш — учись. Прищеплюй дітям ставлення до мови як до святині, найдорожчого скарбу.

7. Допмагай кожному, хто хоче вивчити українську мову.

8. Ніколи не зупиняйся у вивченні рідної мови. “Усі головні європейські мови можна вивчити за шість років, свою ж рідну треба вчити ціле життя” (Вольтер).

9. У твоїй хаті завжди мають бути українські книжки, журнали, газети. Не забудь і про дитячі видання. Хай звучить у твоїй хаті українське слово з теле- і радіоприймачів.

10. Підтримуй усі починання окремих осіб і громадськості, спрямовані на утвердження української мови.

11. Не будь байдужим до найменших виявів обмежень чи зневаги української мови. Стався до інших мов так, як би ти хотів, щоб ставились до твоєї рідної мови.

12. Подбай, щоб у місці твоєї праці (навчання) обов'язково був створений осередок Товариства “Просвіта”.

13. Бережи своє ім'я та імена своїх близьких від лакейських деформацій за чужомовним зразком. Пестлива форма власних імен, особливо дитячих, не повинна виходити за межі української мови, національної традиції.

14. Пам'ятай: найкращі вчителі мови для дітей — це мати і батько.

15. У наш час доволі поширені змішані шлюби. Цілком природно, що в таких сім'ях виникає проблема вибору мови. В ідеалі тут повинні звучати обидві мови, однак не в якомусь змішаному вигляді, а кожна — у своєму літературному варіанті.

16. Батьки в таких сім'ях повинні використовувати обидві мови не просто для спілкування, а як засіб залучення своїх дітей до багатств духовної культури обох народів.

17. Незнання рідної мови не звільняє тебе від обов'язку і не позбавляє права боротися за неї, за те, щоб твої діти і внуки мали можливість знати і користуватися мовою свого народу.

18. Вивчай інші мови. Це дасть можливість не тільки оволодіти ключами до скарбниць духовності інших народів, але й об'єктивно оцінити свою мову, її сильні та слабкі сторони. “Хто не знає чужих мов, той нічого не відає про свою власну” (Й.В.Гете).

Знання чужих мов пробуджує бажання працювати для утвердження і розвитку рідної мови, сприяти тому, щоб вона зайняла гідне місце серед авторитетних мов світу.

Немає кращого і легшого способу справити приємність чужій людині, як розмовляти з нею її мовою, особливо коли це мова “недержавна”, “непристижна”, “мала”.

19. Якщо ти українець і живеш поза Україною, не дай використати себе для денационалізації народу, серед якого перебуваєш, а тим більше — для боротьби з його намаганням утвердитись на шляху самостійного розвитку.

20. Нашому поколінню випало складне і відповідальне завдання — відродження української мови, державності, нації. За нас цього ніхто не зробить. Це наш історичний обов'язок, виправдання нашого перебування на цьому світі. Не перекладаймо цього тягаря на плечі своїх нащадків, бо може бути запізно. Діймо. В ім'я нашого народу, в ім'я найвищих ідеалів людства — свободи і справедливості.

Василь ІВАНИШИН,
Ярослав РАДЕВИЧ-ВИННИЦЬКИЙ
М О В А І Н А Ц І Я

Тези про місце і роль мови
в національному відродженні
України

Зміст

Від видавців	3
Передмова до четвертого видання	4
Передмова до третього видання	6
Передмова до другого видання	11
Вступ	17
I. Лінгвоцид	21
—лінгвоцид через заборону мови чужою державою (Церквою)	23
—лінгвоцид через приниження статусу й престижу мови	29
—лінгвоцид через оголошення мови неприродною	33
—лінгвоцид через оголошення мови неавтохтонною	34
—лінгвоцид через “зближення” і уподібнення	36
—лінгвоцид через ставлення до носіїв мови	39
—лінгвоцид через освіту	42
—лінгвоцид через демографічну політику	48
—лінгвоцид через привілеї для панівної мови і її носіїв	54
—лінгвоцид через “свободу вибору” мови	56
—лінгвоцид через звуження соціальної приналежності мови	58
—лінгвоцид через “розквіт” мови	63
—лінгвоцид через боротьбу із “засиллям української мови”	64
—інші форми лінгвоциду	66
II. Що таке мова	71
III. Науки про мову	77
IV. Функції мови	82
V. Взаємодія мов	95
VI. Престиж мови	99
VII. Українська мова серед інших мов світу	103
VIII. Перспективи розвитку мов	107
IX. Мова і етнос	112
X. Рідна мова	120
XI. Двомовність	126
XII. Мова в суспільстві	133
XIII. Мова і територіальні діалекти	135
XIV. Мова і культура	141
XV. Мова та ідеологія	146
XVI. Мова і політика	153
XVII. Мова і держава	160
XVIII. Мова та історія	167
XIX. Назва нашої мови	171
XX. Походження нашої мови	184
XXI. Українізація	195
XXII. Мова і школа	203
XXIII. Культура мовлення	208
XXIV. Мовні обов'язки громадян	214

Видання четверте, доповнене

За загальною редакцією Я. Радевича-Винницького

Президент фірми *Петро Бобик*
Головний редактор *Василь Іванишин*
Технічний редактор *Євген Гнатик*
Комерційний директор *Левко Клепак*
Відповідальний за випуск *Ігор Бабик*

Підписано до друку 01.02.94. Формат 84x108/32. Папір тип. № 2.
Гарнітура Таймс. Умовн. друк. арк. 11,76. Тираж 30000 прим.
Зам. № 211—4.

Видавнича фірма “Відродження”
293720, Львівська обл., м. Дрогобич, вул. Т. Шевченка, 32.
Тел.: (03244) 2-17-94

Львівська книжкова фабрика “Атлас”
290005, м. Львів, вул. Зелена, 20.